

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

До дипломної роботи

бакалавра

на тему: «**Хлібозаготівельна криза 1927-1928 рр.: причини та наслідки**»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Кайзлер Антон Юрійович

Керівник: д.і.н., проф. Волосник Юрій Петрович

Рецензент: к.і.н., доц. Єремєєв Павло Вікторович

Харків – 2025

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Передумови та причини виникнення хлібозаготівельної кризи 1927-1928 років.....	17
Розділ II. Соціально-економічні та політичні наслідки кризи.....	59
Висновки.....	81
Список використаних джерел і літератури.....	84
Резюме.....	92

Вступ

Актуальність теми. Хлібозаготівельна криза 1927-1928 рр. та надзвичайні методи, вжиті для її подолання відіграли вирішальну роль, запустивши механізм прискореного згортання НЕПу. Проблема хлібозаготівельної кризи 1927-1928 років набуває актуального наукового значення з огляду на процеси радикалізації аграрної політики в першій половині ХХ століття, що стали важливим етапом переходу радянської держави від нової економічної політики до насильницької колективізації. Науковий інтерес до цього періоду обумовлений тим, що криза стала катализатором внутрішньопартійних конфліктів в державній партії, які визначили подальший курс ідеологічного та економічного розвитку країни і заклали підґрунтя для масових репресій і терору 1930-х років та інших трагічних подій. Отже, хлібозаготівельна криза 1927-1928 років та заходи щодо її подолання стали важливим переломним моментом у політичній та економічній історії Радянського Союзу. Сталін використав гостру хлібозаготівельну кризу у політичній боротьбі для усунення політичних конкурентів, розпалювання класової боротьби в країні, зміцнення режиму особистої влади і встановлення повного контролю над економікою і суспільством. Виходячи з цього, хлібозаготівельна криза стає не лише важливою економічною проблемою, але й симптомом глибокої політичної трансформації, що знаменувала перехід до тоталітарної моделі управління, де політична боротьба за владу інтегрувалася з економічними викликами, і визначила вектор розвитку країни на наступні десятиліття.

До того ж, чимало аспектів цієї проблеми залишається все ще недостатньо або, навіть, фрагментарно висвітленими у вітчизняній історіографії. Відтак, об'єктивне і неупереджене вивчення причин виникнення і наслідків хлібозаготівельної кризи дає можливість суттєво уточнити наші уявлення про одну з трагічних сторінок історії Східної Європи першої половини ХХ ст. Сказане вище робить дану проблему науково актуальною.

Об’єкт дослідження. Об’єктом дослідження є хлібозаготівельна криза 1927-1928 років

Предмет дослідження є причини виникнення хлібозаготівельної кризи, її перебіг, методи радянської держави щодо подолання кризи та їх соціально-політичні й економічні наслідки.

Хронологічні межі дослідження. Хронологічні межі цього дослідження охоплюють період з середини 1927 р. по 1928 р. – тобто від початку виникнення кризи до її подолання.

Територіальні межі дослідження. Робота охоплює всю територію СРСР в кордонах кінця 1920-х років.

Історіографія проблеми. Існуючу літературу можна умовно розділити на три групи: радянську, сучасну вітчизняну та зарубіжну. Внаслідок чого формувались різні підходи до розгляду хлібозаготівельної кризи 1927–1928 років.

Радянська історична наука формувала канонічну риторику подій 1927-1928 років у рамках ідеологічних установок партійного керівництва, викладених в «Короткому курсі історії ВКП(б)»¹. На різних етапах розвитку СРСР ця інтерпретація зазнавала певних змін, на які впливали поточні політичні потреби режиму. Радянська історіографія проблеми хлібозаготівельної політики 1920-х років функціонувала в межах жорсткої ідеологічної нормативності, але навіть в її межах можна простежити декілька змістових напрямів. В цю групу слід додати програмні розвідки М. Бухаріна², які попри їхню формальну лояльність до режиму, містили у міжряддях ознаки економічного сумніву щодо форсованого переходу до жорсткої централізації аграрного сектора.

¹ История ВКП(б). Краткий курс / Под ред. комиссии ЦК ВКП(б). ЦК ВКП(б) «Правда», 1938.507с.

² Бухарин Н. И. Заметки экономиста. К началу нового хозяйственного года. 30 сентября 1928 г. Избранные произведения. М.: Политиздат, 1990. 123 с.

Окремий напрям становлять роботи, що втілювали соціально-економічний аналіз у межах дозволеної тематики. До таких належать праці Ю. Ларіна¹, а також В. С. Немчинова², які характеризуються спробою формалізованого опису радянського села без прямої оцінки причин соціальних трансформацій. Певний інтерес становить робота П. І. Ляценка³, яка узагальнила історію економічного розвитку СРСР, приділивши деяку увагу хлібозаготівельній кризі кінця 1920-х рр.

Низка робіт торкається регіонального виміру проблеми, що розглядається, передусім у Сибіру та Казахстані. Тут варто виділити працю В. В. Демидова⁴. Також слід згадати роботу Н. Рогаліної⁵, що присвячена процесу насильницької колективізації. Певна увага в монографії приділена причинам та наслідкам хлібозаготівельної кризи кінця 1920-х рр.

Не можна оминати увагою також пізньорадянські публікації, які вже в добу гласності прагнули принаймні частково деконструювати офіційний наратив. У збірці, присвяченій «суперечливим», як тоді вважалося («гострим кутам»), проблемам радянської історії, що вийшла у розпал перебудови (1989)⁶ вперше з'являються спроби критичного переосмислення політики 1920-х років, зокрема й причин виникнення хлібозаготівельної кризи та методів її подолання, а публікація Шаповала Ю. І. «У ті трагічні роки»⁷ фактично стала першою спробою в українській радянській історіографії говорити про сталінізм не як етап, а як трагедію.

Радянська історіографія, незважаючи на її ідеологічну обмеженість і цензурні фільтри, залишила по собі різноспрямований і внутрішньо суперечливий корпус

¹ Ларин Ю. Частный капитал в СССР. М.-Л., 1927. 312 с.

² Немчинов В. С. Избранные произведения. Москва: Наука, 1967. Т. 2: Сельскохозяйственная статистика с основами общей теории. 499 с.

³ Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Москва-Ленинград, 1952. 520 с.

⁴ Сибирь в период строительства социализма и перехода к коммунизму. Культурное строительство Сибири в 1917-1960 гг. Новосибирск, 1962. Т. 1. 240 с.

⁵ Рогалина Н. Коллективизация в СССР. Москва: МГУ, 1989. 199с.

⁶ Данилов В. П. 20-е годы: нэп и борьба альтернатив / Историки спорят. 13 бесед. - М., 1989. - С. 122-137

⁷ Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. К., 1990. 141 с.

літератури. Завдяки цьому, дослідники можуть простежити не лише офіційну лінію тлумачення подій, але й межі її тріщин. Від догматичних праць ленінського канону до маргінальних на той час сумнівів у працях Бухаріна чи статистичних узагальнень Немчинова, ця спадщина фіксує спроби осмислення соціальних трансформацій, які заздалегідь були позбавлені можливості відкритої критики. Цінність радянської історіографії не в її об'єктивності, а в тому, що навіть у межах офіційного дискурсу вони реконструюють хронологію примусу, аргументацію владних рішень і риторіку, якою ці рішення були виправдані.

Сучасна українська історіографія питання хлібозаготівельної політики 1920-х років розглядає в рамках тематичної різноплановості і водночас в рамках прагнення до концептуального осмислення соціально-економічних трансформацій радянського типу в українському факторі. Її структура формувалася на перетині міждисциплінарних підходів: економічної історії, соціальної антропології, культурної пам'яті та історії повсякденності. Помітною є й тенденція до деколоніального прочитання радянського досвіду – як системного тиску на українське суспільство через економічні й адміністративні механізми. Цей спектр авторів умовно можна поділити на кілька тематичних груп.

Першу становлять роботи, що розглядають структуру аграрних процесів і еволюцію економічної політики в УСРР. До цієї категорії належать узагальнюючі видання – «Економічна історія України»¹ та «Історія українського селянства»², в яких процес хлібозаготівель подається як невіддільна частина глибших трансформацій суспільства, у тому числі й розриву між владою та селянською стихією. Значну увагу приділено також НЕПу, зокрема через призму землекористування – у роботах В. В. Калініченка, які дозволяють побачити

¹ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: Т. 2. / ред.: В. М. Литвин та ін. Київ: НАН України. Інститут історії України. Ніка-Центр, 2011. 608 с.

² ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА. Т. 1. / О. В. Андрощук та ін.; ред. В. А. Смолій. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 2006. 631 с.

радянську аграрну політику як простір латентної конфронтації між державою та селянином¹². Праця В. В. Лантуха, присвячена розвитку торгівлі, зокрема приватної хліботоргівлі, висвітлює логіку економічних обмежень і податкового тиску, який передував форсованому вилученню хліба³.

Іншу групу становлять праці, які фокусуються на повсякденні, ментальності та соціальній поведінці. Стаття та монографія Ю. Волосника про нову буржуазію часів НЕПу торкається соціального профілю дрібного підприємництва, що опинилося між спробами вижити та загрозою репресій⁴. Певна увага приділена наслідкам хлібозаготівельної кризи для подальшої долі приватного господарства в Україні. Г. Капустян⁵ висвітлює факт того, як офіційна риторика розходилася з реальністю українського села, фіксуючи суперечності між партійними директивами й реакцією громади. Ці автори виводять на передній план не лише інституційний, а й емоційно-психологічний вимір селянської історії.

Особливе місце посідає корпус робіт С. В. Кульчицького, який методично працював над проблематикою становлення радянського режиму в Україні. Його праці⁶⁷⁸ простежують еволюцію радянської політики від гібридної лояльності до відкритого авторитарного експерименту.

¹ Калініченко В. В. Оренда землі в українському селі в роки НЕПУ (1921-1929 рр.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 14. С. 54–64.

² Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. - Харків, Основа, 1997. 400 с.

³ Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. Х., 1992. 189 с.

⁴ Волосник Ю. П. Нова буржуазія: риси повсякденного життя та діяльність в період непу. Повсякдення радянської доби. 2011. № 44. С. 122–129; Його ж. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу. Харків: НПП «Контраст», 2014. 470 с.

⁵ Капустян Г. Т. Дві “правди”, або українське село в двадцять років двадцятого століття. Кременчук, 2003. 328 с.

⁶ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.

⁷ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. Київ: Вид. дім "Альтернативи", 1999. 336 с.

⁸ Кульчицький С. В. Червоний виклик. Кн. 1. Київ: КМА, 2013. 613 с.

Значущими є видання¹, що вийшло за редакцією С. Васильченка, яке відзначається синтетичним підходом до проблеми – не лише як політичного явища, а як системного механізму контролю над соціальним тілом.

Варто відзначити культурно-публіцистичну складову, що проявляється в роботах на перетині історії та пам'яті. Зокрема, праця А. Тимошик-Сударикової², де описується важливість української еміграційної думки як простору формування альтернативного бачення подій, що були репресовані в офіційному дискурсі. Завершує цей блок монументальна робота М. В. Поповича³, яка інтегрує хлібозаготівельну тематику в ширший наратив боротьби ідеологій у ХХ столітті, сприймаючи її як один із моментів зламу морального порядку в суспільстві.

Сучасна українська історіографія, на відміну від радянської, не обмежується реконструкцією хронології, а прагне виявити внутрішню логіку насильства й соціального зламу, подаючи аграрну політику як простір боротьби не просто за ресурси, а за владу над життям і майбутнім цілих поколінь. Сучасна українська історіографія створює цілісний простір для осмислення аграрної політики радянської доби як процесу, вкоріненого в рамках економічній доцільності і у політиці підкорення. Відмовляючись від схематизму, властивого попередній традиції, дослідники зосереджуються на механіці насильства, культурі повсякдення і соціальній пам'яті, виводячи на передній план досвід села як середовища опору.

Зарубіжна історіографія радянської аграрної політики 1920-х років пропонує більш широкі аналітичні горизонти порівняно з радянською традицією, приділяює увагу системному характеру репресій, соціальній ціні індустріалізації та феномену політичного примусу як методу трансформації суспільства. Цей корпус літератури

¹ Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. М. Даниленко та ін.; ред. С. О. Васильченко; Рец. к. і. н. Ю. І. Шаповал. Київ: Либідь, 1991. 342 с.

² Тимошик-Сударикова А. Тема історичного минулого та голодомору українського народу на сторінках паризького журналу "Тризуб". Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Журналістика. 2010. Вип. 17. С. 13–18.

³ Попович М. В. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005. 887 с.

можна умовно розділити на декілька напрямів: макроекономічний аналіз, політична інтерпретація сталінізму, сільська соціологія і мікроісторія регіонального досвіду.

Почнемо з робіт, які формують економічну рамку осмислення радянської політики. А. Ноув, П. Грегорі та Р. Дейвіс через моделі планового господарства демонструють, як економічна логіка – зокрема прагнення до індустріального прориву – поступово перетворювалася на диктат, у якому продовольча безпека жертвувалась заради швидкого накопичення ресурсів. Дейвіс досліджує глибину адміністративного контролю над економікою, включаючи зернозаготівлі, розкриваючи залежність між господарською мобілізацією й репресивними механізмами¹. Грегорі же порівнює радянську модель із альтернативними системами, демонструючи не лише її специфічність, а й відсутність життєздатної логіки в довгостроковому управлінні селом². Слід зазначити, що увагу заслуговує Авторханов³. Робота присвячена радянській внутрішній критиці, яка сформульована в еміграції.

Наступний пласт – політична історія й аналіз персоніфікованої влади. Два томи Роберта Такера⁴⁵ – фундаментальні для розуміння механізму концентрації влади та ролі насильства як управлінського інструменту. Стівен Коен⁶⁷ вказує на можливість альтернатив розвитку, відкинутих унаслідок жорсткої централізації. Надається особливої ваги внутрішньопартійним дискусіям, які могли змінити вектор політики, але були приглушені. Деніел Торнілі, досліджуючи долю сільської партійної організації, демонструє, як навіть у середовищі комуністів запровадження

¹ Davies R. W. *The Industrialisation of Soviet Russia 2*. London: Palgrave Macmillan UK, 1980. 185 p. URL: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-04524-2>

² Gregory P. R. *Comparative economic systems*. 6th ed. Boston: Houghton Mifflin Co., 1999. 502 p.

³ Авторханов А. *Технология власти*. Frankfurt/Main: Possev-Verlag, V. Gorachek KG, 1976. 817 с.

⁴ Robert Charles Tucker. *Stalin: As revolutionary 1879-1929*. London: Chatto & Windus, 1973. 519 p.

⁵ Robert Charles Tucker. *Stalin in power: The revolution from above, 1929-1941*. New York: Norton, 1990. 707 p.

⁶ Stephen F. Cohen. *Rethinking the Soviet experience: Politics and history since 1917*. New York: Oxford University Press, 1985. 222 p.

⁷ Cohen S. *Soviet Fates and Lost Alternatives*. Columbia University Press, 2010. 359 p.

насильницької політики зустрічало опір – що підважує міф про одностайність більшовицького апарату¹.

Тематичний напрям історії селянства й соціального спротиву представлений працями Джеймс Х'югс², Моше Левіна³, а також спільною збіркою⁴. Х'югс акцентує на прикладі Сибіру як на своєрідній «лабораторії» примусової перебудови сільського господарства, вивчаючи поїздки Сталіна й реакцію на них з боку місцевих активів. Левін⁵ піднімає питання втрати традиційної селянської автономії, описуючи трансформацію села в умовах агресивної модернізації як форму «державного поневолення». Колективна робота під редакцією Данілова з Єльського університету виводить на перший план драматизм насильницького перелому між громадою і державою, фіксуючи хроніку поступової ескалації репресій⁶.

В пострадянській історіографії, представлений роботами В. Ільїних⁷ і І. Иванцова,⁸ увага зосереджується на податковому та контрольному тиску в сибірській глибинці. У роботі робиться акцент на тому, як локальні форми примусу ставали щоденною нормою. Стаття С. Красильникова⁹ привертає увагу до символічного виміру поїздок Сталіна, інтерпретуючи їх як ритуали демонстрації сили в ситуації загострення кризи. І. Павлова намагається реконструювати логіку

¹ Thorniley D. *The Rise and Fall of the Soviet Rural Communist Party, 1927–39*. London: Palgrave Macmillan UK, 1988. 51 p. URL: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-19111-6> (date of access: 22.05.2025).

² Hughes J. *Stalin, Siberia and the Crisis of the New Economic Policy*. Cambridge University Press, 2009. 265 p.

³ Lewin M. *Russian peasants and Soviet power: A study of collectivization*. London: Allen and Unwin, 1968. 539 p.

⁴ *War against the Peasantry, 1927-1930: The Tragedy of the Soviet Countryside* / V. P. Danilov et al. Yale University Press, 2008. 464 p.

⁵ Lewin M. *Russian peasants and Soviet power: A study of collectivization*. London: Allen and Unwin, 1968. 539 p.

⁶ *War against the Peasantry, 1927-1930: The Tragedy of the Soviet Countryside* / V. P. Danilov et al. Yale University Press, 2008. 464 p.

⁷ Ильиных В. А. *Налогово-податное обложение сибирской деревни. Конец 1920-х – начало 1950-х гг.* Новосибирск: ГУП РПО СО РАСХН, 2004. 167 с.

⁸ Иванцов И. Г. *Внутрипартийный контроль ВКП(б) в борьбе с хулиганскими проявлениями в среде коммунистов. 1920-е – начало 1930-х гг. Былые годы.* 2011. С. 26–31.

⁹ Красильников С. А. *Сталин и его эмиссары в Сибири в 1928 г. (культурологический аспект). Проблемы истории местного управления Сибири XVII-XX вв.: материалы регион. науч. крнф.* 1997. С. 87–91.

вертикального управління, акцентуючи на техніці адміністрування, що робить її праці цінними для розуміння мікромеханіки репресій¹.

Зарубіжна історіографія значно поглибила розуміння хлібозаготівельної політики як складової загальної стратегії радянського владарювання, заснованої на насильницькій мобілізації сільських ресурсів і підкоренні селянства. Її значущість полягає не тільки в реконструкції ходу подій, а й у спробі виявити внутрішні механізми сталінської влади, які формували нову соціальну реальність шляхом примусу. У роботах цих авторів село постає не як периферія, а як головна арена розгрому автономного соціального прошарку, що кидає виклик імперській логіці централізованого управління. Але попри численні публікації, окремі аспекти, зокрема регіональні варіації спротиву, мікропрактики адміністративного тиску та взаємодія локальних і центральних ініціатив, залишаються або фрагментарно опрацьованими, або концептуально не осмисленими, що відкриває поле для подальших досліджень.

Аналіз джерельної бази. Реконструкція подій хлібозаготівельної кризи кінця 1920-х років вимагає критичного підходу до різнотипних джерел. Варто зазначити, що кожне джерело відображає специфічний ракурс цього складного історичного явища. Комплексне дослідження передбачає констатацію фактів і виявлення між ними причинно-наслідкових зв'язків, що неможливе без ретельного аналізу всіх наявних матеріалів. Офіційні документи, в цьому випадку, виступають як дзеркало державної політики у хлібозаготівельній кризі 1927-1928 років. Офіційна документація партійних і державних органів становить концептуальну основу для розуміння механізмів формування та впровадження хлібозаготівельної політики.

¹ Павлова И. В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. Вестник Удмуртского университета. 2005. №7, С. 205–210.

У роботі було використано збірники законодавчих актів уряду УСРР за 1927¹, 1928², роки. Завдяки цьому виду джерел, можна простежити трансформацію офіційної нормативної бази впродовж періоду загострення хлібозаготівельної політики. Ці документи стали джерелом верифікації як темпів, так і механізмів правового оформлення репресивних заходів, зокрема щодо самооподаткування, обов'язкових поставок, адміністративного нагляду та продовольчих директив.

Законодавчі та нормативні акти регламентували процеси хлібозаготівель, слугували правовою основою для реалізації примусової політики більшовицького режиму. Варто відзначити статтю 127 Кримінального кодексу УСРР³, яка передбачала кримінальну відповідальність за «злісне підвищення цін на товари», що включало скупку, приховування або не випуск продукції на ринок. Це положення виправдовувало репресії проти селянства, яке звинувачувалося у саботажі та спекуляції.

Робота безпосередньо висвітлює залучення стенографічних матеріалів пленумів ЦК ВКП(б) і промов вищих радянських функціонерів, реконструювавши логіку прийняття політичних рішень та виявлення риторики, якою керувалась партійна верхівка у період розгортання хлібозаготівельної кампанії⁴. Через виступи таких діячів, як А. Мікоян⁵, а також дискусії на пленумах 1927⁶-1928⁷ років, вдалося виявити механізм зміщення акцентів у внутрішньопартійній боротьбі: від економічних обґрунтувань до ідеологічного тиску. Стенограми формулювали

¹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік. Відділ 1. Ч. 1. Харків: Друк. УВО ім. М. Фрунзе, 1927. 650 с.

² Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Харків: Нар. комісаріат юстиції, Укрголовліт, 1928. 512 с.

³ Гриневич Л. Стаття 127 КК УСРР як важіль боротьби з приватником в умовах розгортання надзвичайних заходів на початку 1928 р. / Проблеми історії України: факти, судження пошуки. - 2011. - №20. - С. 177-192

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. Т.1. 1918-1941. Київ: Політвидав України, 1976. 1007 с.

⁵ Мікоян А. И. О снижении цен. Москва-Ленинград, 1927. 72 с.

⁶ Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 29 июля - 9 августа 1927 г. Документы и материалы. В двух книгах. / ред. И. И. Кудрявцев. Москва: РОССПЭН, 2020. 617 с.

⁷ Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928-1929 гг. В 5-ти томах. Т. 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6-11 апреля 1928 г. / В. П. Данилов и др.; ред. О. В. Хлевнюк. Москва: МФД, 2000. 495 с.

директиви та виправдовували надзвичайні заходи, що в подальшому легалізували репресивні практики.

Робота також торкається тематичних збірників документів з ціллю відтворити логіку розвитку політичних рішень і виявити специфіку реалізації державної політики на місцях, з урахуванням її репресивного та соціально-деструктивного характеру. Матеріали першого тому збірника «Трагедія радянського села»¹ прослідковують поступову зміну вектору аграрної політики: від формального збереження елементів НЕПу до насильницької конфіскації збіжжя та перших кроків у напрямку масового розкуркулення. Стенограми, зібрані у виданні «Як ламали неп»², важливі передусім не лише як джерело прямої мови партійної верхівки, а як документальне свідчення формування нової риторики примусу, що легалізувалася в межах партійних органів. На прикладі збірки пам'яті жертв політичних репресій у Новосибірській області зобразились регіональні масштаби трагедії, людський вимір репресій і конкретизувалися соціальні структури тих, хто підпав під каральну систему³. Інформація з книги пам'яті Омської області також була долучена до ілюстрації демографічних наслідків тиску держави на село⁴. На матеріалі збірника «Реабілітовані історією. Одеська область»⁵ уможлиблюється реконструкція репресивної політики на півдні України, зокрема в аграрно насичених регіонах. Подібним чином, харківський том серії «Реабілітовані історією»⁶ простежує ідеологічну мобілізацію та адміністративний пресинг пронизування місцевих структур влади й сільських громад.

¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва: РОССПЭН, 1999. 880 с.

² Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том. 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6–11 апреля 1928 г. / В. П. Данилов та ін. ; ред. О. В. Хлевнюк. Москва: МФД, 2000. 495 с.

³ Книга памяти жертв политических репрессий в Новосибирской области. Вып. 5. Новосибирск: ООО «К-2», 2018. 382 с.

⁴ Книга памяти Омской обл. Открытый список. URL:

⁵ Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. 800 с.

⁶ Реабілітовані історією. Харківська область. Книга перша. - Ч. 2 / Харків: Оригінал, 2008. 672 с.

В роботі були використані мемуарні свідчення діячів партійної еліти насамперед для верифікації настроїв у вищому керівництві та реконструкції внутрішньої динаміки ухвалення рішень у період загострення проблем аграрної політики. Зокрема, згадки про поїздку Сталіна до Сибіру в межах його авторизованих праць простежили формування адміністративної реакції на селянський спротив у регіонах, що стали експериментальними майданчиками для насильницьких методів заготівель¹. Спогади Н. С. Хрущова, значно пізніші за події, що розглядаються, становили інтерес через спробу переосмислення логіки дій партійного центру вже з позицій постсталінського періоду².

Комплекс джерел, залучених у дослідженні, відтворює як політичну мотивацію рішень керівництва, так і практичні наслідки цих рішень на рівні конкретних сіл, округів і соціальних груп. Архівні матеріали, нормативні документи, тематичні збірки та мемуари охоплюють як імпульси політичного тиску зверху, так і реакцію знизу.

Інформаційна насиченість обраної джерельної бази є достатньою для глибокого дослідження зазначеної проблематики.

Мета й завдання дослідження. Метою роботи є вивчення причин виникнення, перебігу та наслідків хлібозаготівельної кризи 1927-1928 рр. як головного чинника подальшої соціально-економічної та політичної трансформації радянської системи.

Завдання, які поставлені задля досягнення заявленої в роботі мети:

-дослідити джерельну базу роботи та історіографію проблеми;

-з'ясувати причини виникнення гострої хлібозаготівельної кризи та її перебіг;

¹ Сталін Й. Про індустріалізацію та хлібну проблему: Мова на пленумі ЦК ВКП(б) 9 липня 1928 р. Твори. Т. 11. Київ: Політвидав України, 1950. С. 187.

² Хрущев Н. С. Воспоминания (книга 1). Москва: Информационно-издательская компания "Московские Новости", 1999. 838 с.

-проаналізувати методи, що були використані радянсько-компартиїним керівництвом для подолання кризових явищ;

-простежити вплив надзвичайних методів на розвиток соціально-політичних та економічних процесів в країні.

Методологія та методи дослідження. Бакалаврське дослідження базується на принципах об'єктивності, історизму та системності. У процесі дослідження було свідомо обрано комплексний підхід, який поєднує загальнонаукові, спеціально-історичні та кількісні методи, кожен з яких виконував окрему аналітичну функцію, дозволяючи розглядати хлібозаготівельну кризу не як ізольовану подію, а як структурне явище у розвитку радянської аграрної політики.

Статистичний і динамічний методи дозволили фіксували обсяги заготівель і податкових навантажень, водночас, унаочнювали темпи посилення репресивного вектора у владній стратегії. Індуктивна логіка – від конкретних локальних випадків селянського спротиву – і дедуктивне моделювання політики від рівня центру до регіонів виявили взаємозалежність між адміністративним насильством і соціальною мобілізацією сільського населення.

Серед спеціально-історичних методів центральне місце посів хронологічний підхід, який забезпечив послідовне відстеження зміни партійного курсу й тактики упродовж 1927-1928 років. Історико-генетичний метод надав змогу простежити трансформацію аграрної політики від ліберальних установлень НЕПу до початку форсованої колективізації, відкриваючи глибинні причинно-наслідкові зв'язки між економічним тиском і політичними репресіями. Історико-порівняльний метод, що дав можливість охоплювати ситуації, що склалися в різних регіонах радянської держави, виявив як відмінності в реалізації політики, так і уніфікованість імперських механізмів примусу.

Історико-порівняльний та історико-генетичний методи виконували евристичну функцію. Перший дав змогу не просто зіставити окремі регіональні проблеми, а виявити моделі й закономірності в реакції на владну політику в середовищах з різними демографічними, господарськими та соціальними характеристиками. Другий вибудував цілісну логіку становлення кризової ситуації від внутрішньопартійної боротьби до радикалізації управлінських механізмів. Ці методи, у своїй сукупності, забезпечили дослідженню аналітичну глибину та вивели його за межі описового рівня, зробивши можливим реконструювання подій і механізми дії влади в аграрному середовищі.

Наукова новизна. Наукова новизна дослідження полягає у спробі поєднати аналіз хлібозаготівельної кампанії 1927–1928 років із вивченням динаміки внутрішньопартійної боротьби в більшовицькому керівництві, що дало змогу розглядати кризу не лише як економічний збій, а як точку зламу в еволюції радянської державної політики. У роботі зроблено спробу реконструювати механізм радикалізації сталінського курсу, для чого проаналізовано співвідношення надзвичайних і звичайних економічних заходів у контексті реалізації хлібозаготівель на місцях. Вперше системно вивчено особливості перебігу хлібозаготівельної кампанії в Україні та визначено її специфічний соціально-політичний вимір у порівнянні з іншими республіками СРСР. Дістало подальший розвиток уявлення про взаємозв'язок кризи з попередніми рішеннями періоду НЕПу.

Короткі відомості про апробацію результатів дослідження (наявність) наукових публікацій, участь у наукових конференціях тощо). Результати дослідження були апробовані під час засідань наукового гуртка кафедри історії Східної Європи, проведених у 2024 та 2025 роках у форматі Zoom.

Структурно бакалаврська робота складається з вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, резюме.

Розділ 1. Передумови та причини виникнення хлібозаготівельної кризи 1927-1928 років

У березні 1921 року на X з'їзді РКП(б) було ухвалено рішення про запровадження нової економічної політики¹. Собою це знаменувало абсолютно радикальний поворот у внутрішній політиці радянської влади. Це було вимушеною реакцією на глибоку соціально-економічну кризу, котра охопила країну внаслідок політики воєнного комунізму. Нагадаємо, що політика воєнного комунізму, що проводилася під час громадянської війни, передбачала жорстке державне регулювання економіки, включаючи націоналізацію промисловості, заборону приватної торгівлі та запровадження продрозкладки, системи примусового вилучення надлишків сільськогосподарської продукції у селян. Ці заходи призвели до катастрофічного зниження виробництва: до 1920 року національний дохід впав з 11 до 4 мільярдів рублів порівняно з 1913 роком, а виробництво великої промисловості становило лише 13% від довоєнного рівня². Сільське господарство також зазнало значних втрат: посівні площі скоротилися, врожайність знизилася, а селяни втратили мотивацію до праці через відсутність економічних стимулів. Наслідком такої політики стали масові селянські повстання, наймасштабнішими з яких були махновщина, західносибірське повстання, Тамбовське повстання 1920–1921 років, відоме як «Антоновщина»³ та ін.

Під тиском широкомасштабного селянського спротиву (нагадаємо, що селянство складало до 80% населення країни) більшовики змушені були піти на зміну економічної політики. У відповідь на ці виклики радянське керівництво вирішило запровадити новий економічний курс. НЕП передбачав заміну продрозкладки продподатком, встановивши фіксованого натурального податку

¹ Данилов В. П. 20-е годы: нэп и борьба альтернатив / Историки спорят. 13 бесед. - М., 1989. - С. 122-137.

² Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. Х., 1992. С. 41.

³ Edward Hallett Carr. A History of Soviet Russia (Pelican). Penguin Books Ltd, 1969. P. 217.

замість примусового вилучення всіх надлишків продукції. Крім того, НЕП дозволив часткову денационалізацію середньої та дрібної промисловості, розвиток приватної торгівлі та кооперації, а також запровадження елементів ринкової економіки. Ці заходи сприяли поступовому відновленню економіки: вже до 1925 року обсяг сільськогосподарського виробництва досяг довоєнного рівня, а в деяких галузях навіть перевищив його¹.

Витоки системи почали свого функціонування із питання продовольчого забезпечення у більшовицькій Росії і із самого початку її існування, бо воно залишалося надзвичайно гострим з огляду на масштабне руйнування колишньої системи господарювання. Треба зазначити, що ще В. І. Ленін вимагав більш радикалізованих та жорстких дій, характеризуючими негайними заходами для вилучення хліба й негайного відправлення його до Петрограда, оскільки будь-яка затримка, на його думку, загрожувала політичному виживанню більшовицького режиму². Схожі накази отримував Орджонікідзе, якому доручили організувати якомога швидше збір збіжжя. Ця логіка сприймання України лише як внутрішнього регіону для постачання зерна чітко перегукувалася з імперськими традиціями Росії, де Україна розглядалася виключно як «житниця». Вже тоді більшовицька влада в Україні зазнала чи малої супротиву з боку селянства, яке не бажало віддавати хліб задарма. Найяскравіше цей спротив проявлявся у численних повстаннях, тривалий час підтримуваних цілими селянськими загонами, що протистояли регулярним підрозділам Червоної армії. В. І. Ленін визнавав, що внаслідок цих боїв заготівля зерна в Україні майже не відбувалася, і це підривало економічну стратегію більшовиків. Після остаточного утвердження влади в Україні, з другої половини 1920-го року було запроваджено продрозкладку, яка передбачала вилучення 160 мільйонів пудів³. Починаючи з 1921 року, план хлібозаготівель збільшили ще

¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. - Харків, Основа, 1997. С. 49.

² Ленін В. І. Про Україну. Держполітвидав УРСР. Київ, 1957. С. 372.

³ С. В. Кульчицький. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – Київ.: Основи, 1996 р. С. 111.

більше, і це відбувалося за умов скороченого врожаю та руйнувань, що пережило селянство протягом війни. Слід зазначити, що народний комісар внутрішніх справ Микола Скрипник на шостій конференції КП(б)У підтвердив факт того, що в колах вищого керівництва існували усвідомлення критичності ситуації й невдоволення аграрною політикою Москви, однак центральний апарат надто довго зволікав з пом'якшенням вимог і лише поглиблював кризу¹. Фактично, попри декларовані ідеологічні цілі більшовицького уряду, насильницьке вилучення зерна та нехтування реальними потребами українських селян починають ставати вагомим чинником загрозливого стану продовольчого забезпечення, що завдавало удару самому підґрунтю сільської економіки та загрожувало життю мільйонів людей.

У період після жовтневого перевороту більшовицька партія зіткнулася із суперечностями у своєму ставленні до селянства та аграрної політики. Ідеологічно вони прагнули до соціалістичної індустріалізації, але практична необхідність забезпечення продовольством міст і армії змушувала їх шукати компроміси з селянством. Це і призвело, зрештою, до впровадження нової економічної політики (НЕП), яка обмежила приватне підприємництво та торгівлю. На цьому ґрунті, вже в 1923 році виникла хлібозаготівельна криза, відома як «ножиці цін», коли ціни на промислові товари зросли до 276% від рівня 1913 року, а сільськогосподарські ціни залишалися на рівні 89%². Це призвело до того, що селяни відмовлялися продавати зерно за заниженими цінами, що загрожувало продовольчою безпекою країни. У відповідь на цю кризу Микола Бухарін виступив за політику заохочення селян до розвитку своїх господарств. У своєму виступі 1925 року він закликав селян «збагачуйтесь»³, підкреслюючи важливість стимулювання сільського господарства для підтримки індустріалізації. Цитуючи М. Бухаріна: «Загалом і цілому всьому селянству, всім його верствам треба сказати: збагачуйте, накопичуйте, розвивайте

¹ Там само. С. 86.

² Nove A. An Economic History of the USSR. Penguin (Non-Classics), 1990. P. 311.

³ Бухарин Н. И. О новой экономической политике и наших задачах // Большевик. № 9-10. 1925. С. 4-5

своє господарство. Тільки ідіоти можуть говорити, що в нас завжди має бути біднота; ми маємо тепер вести таку політику, внаслідок якої у нас біднота зникла б.

Що отримаємо ми внаслідок накопичення у селянському господарстві? Накопичення сільському господарстві означає зростаючий попит продукції нашої промисловості. У свою чергу, це викличе могутнє зростання нашої промисловості, яке сприятиме сприятливому зворотному впливу нашої промисловості на сільське господарство.

Цілком безперечно, що, ведучи таку політику, ми повинні проявити максимум обережності. У середині нашої партії є такі течія, які мають кілька куркульський ухил; люди цілком правильно ставлять проблему, коли кажуть, що треба розв'язати накопичення навіть у заможному селянському господарстві; але вони не бачать іншої сторони цієї проблеми, а саме: як же, за такого стану речей, компенсувати зростання капіталістичних елементів для нашого середняцького селянства, бідняків та батрацтва. Правильне вирішення проблеми має бути мотивовано наступним чином: і заможне господарство потрібно розвивати для того, щоб допомагати бідноті та середняку. Як це? Пояснимо це на прикладі нашої фінансової політики. Податкові надходження з дрібної буржуазії, із середньої буржуазії та приватного капіталу зростають. Засоби, що одержуються таким чином, ми розподіляємо на державні потреби: на потреби нашої промисловості, на потреби нашого культурного будівництва, на потреби нашого радянського апарату тощо. Ми даємо торгувати приватному капіталісту у відомих межах, беручи з нього шляхом податку відому частину економічних ресурсів, які він отримує, і цю частину ми даємо на потреби соціалістичного будівництва через наш державний бюджет, через наш банківський кредит та через ті канали, які є у численних кількостях у нашому розпорядженні. Можна, звичайно, запечатати крамницю приватного капіталіста і, запечатавши цю крамницю, самим не справлятися з тими завданнями, які лягають на нашу частку, і сказати: приватному капіталу ми

оголосили війну. Ми можемо сказати, що не можемо поки все робити самі, тому допускаємо приватний капітал, знімаємо з його прибутку вершки, даємо їх знову робітничому класу і селянству. Що правильніше? Звичайно, правильніший другий шлях. Правильніше і тому, що ми посилюємо міць економіки загалом. Це з класової точки зору правильніше тому, що безпосередньо отримуємо додаткові економічні цінності і від оподаткування буржуазії (і від зростання всього народного господарства в цілому) і звертаємо їх на нашу справу.»¹

М. Бухарін вважав, що економічне зростання можливе лише через добровільне співробітництво з селянством, а не через примус. Однак після поразки лівої опозиції Й. В. Сталін, що спочатку підтримував М. Бухаріна, згодом змінив курс, звинувативши селян у саботажі та «куркульському страйку», тим самим призвівши до повернення до політики примусових реквізиції та колективізації, що врешті-решт, згодом, знищило НЕП.

М. Бухарін намагався виробити модель економічної взаємодії, яка б дозволила уникнути відкритого класового конфлікту між містом і селом. Він формулював підхід, що базувався на стратегічному компромісі між державою та селянством: у центрі стояла теза про необхідність сприяти селянському накопиченню, зберігаючи контроль за розподілом ресурсів у межах соціалістичної політики. Економічна логіка полягала в тому, що заможне селянство, маючи стимул до розвитку, не тільки нарощуватиме обсяги виробництва, але й стане джерелом фінансових ресурсів для держави через систему оподаткування. Отримані в такий спосіб кошти повинні були спрямовуватись на соціалістичне будівництво – індустріалізацію, модернізацію культури, розвиток апарату, освіти, охорони здоров'я. Підхід був альтернативою лінії на пряму конфронтацію з сільською «дрібнобуржуазною стихією» і пропонував спробу «м'якого» економічного регулювання, при якому навіть приватний капітал допускався до функціонування –

¹Там само.

з тією умовою, що держава вилучатиме «надприбутки» на свою користь. За логікою Бухаріна, така система дозволяла не руйнувати дрібновиробничу селянську основу, а поступово трансформувати її у напрямі, який був економічно вигідний як державі, так і самому селянству. Саме через це він категорично відкидав як «ідіотську» політику, що зводиться до вічного культу бідняка¹. На його переконання, політична раціональність вимагала підтримки не лише бідноти, а й заможних господарств, оскільки саме через їхню платоспроможність здійснюється зв'язок між містом і селом.

У системі поглядів Бухаріна зникає уявлення про автоматичну антагоністичність між робітничим класом і селянином. Натомість він пропонує динамічну модель кооперації, в якій відсутність конфлікту з селянством розглядається як необхідна передумова розвитку соціалістичного проекту. На практиці ця модель вимагала складного балансу: з одного боку – розширення можливостей дрібного товаровиробника, з іншого – стримування тенденцій до саморозвитку капіталістичних елементів, які в умовах непу дійсно посилювалися. Бухарін визнає цю суперечність і не приховує, що політика, яку він відстоює, містить ризики, але вбачає в ній історичну необхідність. Бухарін намагався надати НЕПу логіку сталого розвитку, вільного від волюнтаризму. Його модель будувалася на взаємному інтересові: заможний селянин отримував стимул виробляти більше, а держава – стабільну податкову базу для модернізації. Ця формула протиставлялася як утопічним тезам «лівих поглядів», які прагнули негайної ліквідації приватного сектору, так і теоретичним конструкціям, що апелювали до «примусової рівності» як засобу справедливості. Бухарінський підхід був спробою уникнути політичної ескалації в аграрному питанні, зберегти баланс і уникнути передчасного класового зіткнення, що в підсумку, однак, було знехтувано в новій хвилі репресивної мобілізації кінця 1920-х.

¹ Бухарин Н. И. О новой экономической политике и наших задачах / Большевик. № 9-10. 1925. С. 4-5

Передусім, посилення репресивної хлібозаготівельної політики, яку більшовицька влада активно впроваджувала на селі, спрямована на примусове вилучення зерна, вплинула на стратегії мобілізації ресурсів для індустріалізації. Особливу увагу буде приділено тому, як політика «надзвичайних заходів» руйнувала економічну базу селянських господарств і створювала умови, за яких сільське населення опинилося на межі виживання. Це викликало різке загострення соціально-економічної кризи, ставши каталізатором для подальшої радикалізації політики радянської влади, яка перетворила аграрну сферу на поле жорсткої боротьби за контроль і ресурси.

На XIV з'їзді ВКП(б) 1925 року, була ухвалена стратегія індустріалізації, що мала бути профінансована переважно за рахунок надмірного вилучення ресурсів з аграрного сектору. Різниця в цінах на сільськогосподарську та промислову продукцію створювала умови, за яких селяни втрачали значні кошти, адже, щоб придбати один і той самий промисловий виріб, тепер доводилося віддавати в кілька разів більше збіжжя, ніж до Першої світової війни. В такій обстановці українське селянство щорічно втрачало сотні мільйонів золотих карбованців, що загалом підірвало економічну основу села й зруйнувало традиційні механізми господарювання¹. Політика Москви продемонструвала, що держава відмовляється адекватно реагувати на катастрофічні наслідки голоду і водночас посилює репресії для забезпечення власних економічних амбіцій, нехтуючи долею мільйонів людей. Слід зазначити, що прагнення індустріального ривка було важливішим за збереження самих виробників зерна, а українське село перетворилося на безповоротне джерело викачування ресурсів, навіть якщо це призводило до смертельної загрози для його мешканців. Серед місцевих організацій Й. В. Сталін

¹ Тимошик-Сударикова А. Тема історичного минулого та голодомору українського народу на сторінках паризького журналу "Тризуб". Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Журналістика. 2010. Вип. 17. С. 13–18.

розповсюджував певні тези, які, фактично, вказували на заклик їх до активної участі у хлібозаготівлях: він вимагав насадити всі партійні осередки, наголошуючи на необхідності ліквідувати зайвий грошовий потік села. Ця позиція ще більше посилила економічний тиск на селян і сприяла переходу від опосередкованих заходів впливу до відвертої примусовості. Серед нових розпорядчих документів більшовицької верхівки вирізнялися постанови та рішення, що поступово підмінювали ідею відносного компромісу між містом і селом жорсткою політикою мобілізації ресурсів. У грудні 1927 року відбувся XV з'їзд ВКП(б), на якому ухвалили перший п'ятирічний план і проголосили курс на колективізацію. У 1927 році радянська держава зіткнулася з гострим дефіцитом зерна, який, за офіційними підрахунками, сягав приблизно 300 мільйонів пудів, поставивши під загрозу не лише забезпечення продовольством міст, але й загальну стабільність економіки та можливість реалізації зовнішньоторговельних планів¹. Офіційно ці стратегічні рішення пояснювалися потребами індустріалізації, адже без масованого вилучення зерна через збільшення його експорту було важко отримати необхідну валюту та обладнання для промислового ривка. Паралельно загострювалися відносини між селянами-власниками та владою, що підтвердилося недовиконанням планів хлібозаготівель і формуванням масштабної «хлібної кризи». Це виявило фундаментальний конфлікт між селянським прагненням до збереження власних господарств і ідеологічною позицією сталіністів, які бачили рішення в переході до колективних форм виробництва, що було зручніше контролювати. Досі партійні директиви зберігали зовнішні ознаки гнучкості, адже формально не йшлося про остаточну ліквідацію НЕПу чи про масову примусову колективізацію, поступово перетворююче аграрне середовище на арену боротьби не тільки за економічні

¹ Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. - Харків, Основа, 1997. С. 59.

ресурси, а й за ідеологічний контроль, у перспективі закладаючи підґрунтя для наступного розгортання репресій і швидкої зміни соціальної структури села.

Отже, перш за все, важливо відмітити причини виникнення кризи хлібозаготівель 1927-1928 років.

Однією з головних причин кризи була політика цінового дисбалансу внаслідок нееквівалентного обміну між державною промисловістю і аграрним сектором. Сутність цього явища полягала в тому, що держава, користуючись своїм практично монопольним становищем, встановлювала низькі закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, зокрема зерно, підтримуючи високі ціни на промислові товари. Це призводило до того, що селяни отримували недостатню компенсацію за свою продукцію, що знижувало їхню мотивацію до збільшення виробництва та продажу зерна державі. У результаті виник дефіцит хліба в містах і зменшення експортних можливостей країни¹.

Важливим чинником, також став товарний голод, тому що, що промисловість, яка ще не відновилася після громадянської війни, а з середини 1920-х рр. перейшла на випуск продукції для потреб індустріалізації, була не в змозі забезпечити село необхідними товарами. Дефіцит промислової продукції, потрібної селу, особливо товарів широкого вжитку, призводив до того, що селяни не мали стимулу продавати зерно за гроші, які не можна було обміняти на потрібні товари. Зменшення товарообміну між містом і селом призводило до подальшого скорочення виробництва і загострення економічних проблем. Банально селяни не могли придбати навіть найнеобхідніші речі, такі як одяг чи предмети побуту. Це змушувало багатьох з них шити одяг самостійно або користуватися старими речами².

¹ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. С. 179

² Edward Hallett Carr. A History of Soviet Russia (Pelican). Penguin Books Ltd, 1969. P. 317.

Також слід зазначити, що фінансова система Радянського Союзу в цей період характеризувалася високим рівнем інфляції. З 1926 р. радянська валюта перетворилася на неконвертовану. Швидке накачування каналів грошового обігу нічим не забезпеченими грошима провокувало масштабне їх знецінення¹. Знецінення рубля знижувало купівельну спроможність населення і підривало довіру до грошової системи. Селяни, побоюючись подальшого знецінення грошей, вважали за краще зберігати зерно, а не продавати його за нестабільну валюту (фактично за «папірці»). Слід зазначити, що восени 1927 р. ринкова ціна 1 ц. зерна перевищувала державні закупівельні ціни на 126-130%².

Ще одним важливим чинником 1927 р. було те, що внаслідок розриву дипломатичних відносин між Великою Британією і СРСР в Радянському Союзі стрімко поширилися чутки про можливу війну з Великою Британією³. Ці чутки викликали паніку серед населення, особливо в сільській місцевості. Селяни почали створювати запаси зерна на випадок війни, що призвело до різкого зменшення обсягів хліба, який надходив до державних заготівельних органів.

Більшовицька влада остаточно визначилася із політикою тотального вилучення зерна, про що свідчить рішення XV з'їзду ВКП(б) щодо зростання обсягів експорту і створення необхідних передумов для насичення іноземного ринку радянським хлібом. Дефіцит експортного зерна призвів до постійного наростання планових завдань і, відповідно, посилення репресій під час хлібозаготівельних кампаній. З'являлися все нові розпорядження, що вимагали від місцевих партійних організацій активніше тиснути на селян, а невиконання приписів могло означати заміну керівництва на місцях. Цей процес отримав

¹ Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України). Х: НПП «Контраст», 2014. С. 238.

² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 521.

³ Брянецв М. В. Англо-советский конфликт 1927 года в представлении населения советской провинции. События и люди. Новейшая история России. Брянск, 2017. С. 101-107

особливий імпульс у січні 1928 року, коли Й. В. Сталін надіслав секретну директиву з вимогою перебудови аграрного сектору, а влада додатково ухвалила закон про самообкладання, що усував рештки добровільного характеру селянських відрахувань і запроваджував примусові механізми. Юридично це оформлювалося дозволом підвищувати розмір місцевих податків понад офіційно встановлений ліміт. В економічному сенсі це означало фактичне перетворення податкових платежів на безмежний за розміром інструмент для вилучення хліба, а також створювало умови для постійної ескалації тиску на селян. Відтепер зерно не просто закуповували чи заготовляли, його відбирали силовими методами, поступово збільшуючи податкові норми. З політичного погляду, це засвідчувало перехід держави від періоду умовного компромісу з селянством до відвертого курсу на контроль усіх ресурсів¹. Замість стимулів для виробництва чи реформи аграрних відносин, Москва зробила ставку на загрозу і примус, що мало вкрай негативний вплив на селянську господарську культуру. Критичний брак хліба в результаті такого вилучення повсюдно спричиняв злидні, поглиблював голод і підривав добробут сільських громад, які поступово втрачали як економічну стабільність, так і довіру до будь-яких змін з центру.

Більшовицька верхівка дедалі виразніше демонструвала прагнення до необмеженого вилучення зерна з метою його вигідного експорту, втілюючи постійне наростання планових завдань та посилення репресивних важелів. Було введено закон про самооподаткування, який зводив процедуру «голосування» за нові податки до присутності лише третини виборців, а міру обкладання селянських господарств було фактично піднято до необмеженого рівня. Бідні верстви села, яких більшовицька влада свідомо заохочувала при голосуванні, могли легко переголосувати решту селян і надати державі формальне «право» на чергове підвищення податків. Унаслідок цього власне господарство, особливо заможніші

¹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Харків: Нар. комісаріат юстиції, Укрголовліт, 1928. С. 67-68.

селяни, виявлялося найбільш вразливим, адже на них покладали основний тягар виконання самооподаткування. Це помітно загострило ворожнечу всередині самого села, де кожна нова хвиля примусових платежів руйнувала будь-яку згоду та стимулювала місцеві протистояння¹.

Стрімке підвищення розмірів самообкладання, що досягало в окремих регіонах понад 150% від розмір попереднього податку, мало того, що підірвало економічну стабільність села, так ще й стало законодавчим прикриттям для цілком свавільного вилучення хліба у селян. Відповідні телеграми і таємні директиви вимагали від місцевих структур (окружкомів, райкомів) за вельми стислий термін зібрати встановлені норми і перевиконати їх шукати². Й. В. Сталін, проводячи власну лінію в Сибіру, трансформував методи заготівель у формат «урало-сибірського методу», що покладався переважно на репресії проти тих, хто не виконував установлені рознарядки (але активна фаза його втілення випала на 1929 рік). Це, фактично, повертаючи країну до практик «воєнного комунізму», дало швидкі, проте вкрай небезпечні для економіки та соціального миру показники, оскільки хліб справді вилучався, але попутно знищувалося довір'я до влади і підривалися самі основи сільського господарства.

У жовтні 1927 запаси зерна опиняються під загрозою, і партійне керівництво поставило завдання знайти додаткові обсяги в Сибіру та Казахстані, зокрема, на півночі цієї країни, попри те, що врожай у цих регіонах вважали порівняно середнім. Щодо доказу невиконання плану, можна навести приклад демонстрації виконання лише 38,4% успішності в Петропавлівському окрузі за весь 1927 рік³. Фактично, плани стояли на місці і повинно було знайтись інше рішення. Сталін та його прибічники інтерпретували таку невдачу не як наслідок браку господарської

¹ Там само.

² Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Харків : Нар. комісаріат юстиції, Укрголовліт, 1928. С. 68.

³ Северо-Казахстанская область в 1917-1957 гг. Казахское государственное издательство. Алма-Ата, 1957. С. 69.

мотивації, а як зумисну протидію з боку куркульства. У багатьох партійних осередках розгорнулася кампанія проти власників, котрих оголошували ворожим прошарком, здатним саботувати центральні постанови. На тлі посиленого ідейного тиску низові комуністи та безпартійні активісти почали сприймати потребу вилучати зерно як цілком виправданий захід захисту державних інтересів.

У межах політики посилення тиску на селянство відбулось не лише посилення агресивності пропаганди, а й системне згортання гарантій, які ще залишались у селянства після НЕПу. На тлі загального ідеологічного наступу, місцевий адміністративний апарат розпочав безпрецедентну кампанію конфіскацій зерна та майна. Як свідчить звіт Комісії з питань приватної амністії при ВЦВК за літо 1928 року, лише за квітень-червень надійшло понад тисячу звернень із різних регіонів, зокрема 290 - із Сибіру, 149 - з Північного Кавказу, а також десятки з України, Поволжя та центральної Росії¹.

У більшості випадків селяни оскаржували не лише незаконність арештів за зберігання відносно малих обсягів зерна (часто в межах 100–500 пудів), а й те, що ці дії суперечили власне позиції центральної влади. Конфіскації відбувались не за «надлишки», а за базові запаси, необхідні для господарської діяльності або навіть споживання. Каральна практика поширювалась на всіх — від куркулів до бідняків, а найбільше страждали середняки, на яких фактично трималась аграрна економіка.

Стаття 107 Кримінального кодексу РСФРР, яка мала на меті протидію спекуляції, фактично використовувалась як універсальний інструмент тиску на селянство з метою «заохотити» здачу хліба. Конфіскації поширювались не лише на хліб, а й на господарський інвентар, худобу, млини, житлові будинки. Навіть добровільна здача частини зерна не рятувала від арешту. Селяни у своїх зверненнях

¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва : РОССПЭН, 1999. С. 316-317

не просто просили про помилування, вони апелювали до основоположних принципів революційної законності, що були закріплені в риторичі НЕПу: недоторканність майна, право на захист, можливість оскарження вироків. Але ці гарантії були повністю нівельовані адміністративною практикою. Судові процеси проводилися поспіхом, без допуску свідків, а в багатьох випадках майно розпродавалось до моменту оскарження вироку.

Таблиця 1¹.

Регіон	Кількість заяв	Соціальний склад заявників	Типові обсяги вилученого хліба	Особливості репресій
Сибірський край	290	Середняки, кулаки	до 500 пудів	Масові вилучення, позасудові дії
Північно-Кавказький край	149	Середняки, Заможні	100–300 пудів	Швидкі вирокі, конфіскація інвентаря
Тамбовська губернія	73	Середняки	50-150 пудів	Розпродаж майна до оскарження
Воронезька губернія	54	Середняки	100-200 пудів	Вилучення після добровільної здачі
Тульська губернія	33	Середняки	до 100 пудів	Конфіскація за зберігання
Казахстан	39	Середняки, бідняки	100-200 пудів	Залучення бідняків до відповідальності
Уральська область	40	Середняки	100-300 пудів	Адміністративний тиск
Сталінградська губернія	14	Заможні	до 150 пудів	Показові процеси
Тверська губернія	16	Середняки	до 100 пудів	Свавільне тлумачення «залишків»

¹Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва : РОССПЭН, 1999. С. 316-317

Регіон	Кількість заяв	Соціальний склад заявників	Типові обсяги вилученого хліба	Особливості репресій
Ленінградська область	23	Заможні	100-300 пудів	Конфіскація худоби і реманенту
Курська губернія	12	Середняки	до 100 пудів	Позасудова практика
Самарська губернія	13	Середняки	до 100 пудів	Недоведена спекуляція
Пензенська губернія	15	Середняки	до 100 пудів	Окремі випадки перегинів
Інші регіони	248	Змішана	до 200 пудів	Загальні порушення норм ¹

Таблиця складена за матеріалами видання «Трагедія радянського села. Колективізація і розкуркулення. 1927-1939. Документи і матеріали. В 5. т. Т. 1. Травень 1927 – Листопад 1929 / ред. В. П. Данилов, Р. Манінг, Л. Віола. Москва, РОССПЕН, 1999, с. 316-317»

10 січня 1928 року бюро Сибірського крайкому, обговорюючи телеграму, завізовану Й. В. Сталіним, визнало ситуацію настільки загрозливою, що запровадило надзвичайну модель заготівель. Для координації дій сформували трійку – групу високопосадовців, які отримали всю повноту влади в умовах термінових заходів². Безумовно, річ їде про таких видатних, на той час, політичних діячів як Р. І. Ейхе, А. М. Злобін (який, до речі, 7 липня 1925 року був назначений членом колегії народного комісаріату внутрішньої торгівлі СРСР³) та С. І. Сирцова. Останній, в свою чергу, пізніше, був активним прибічником бухарінської ідеї, на основі якої намагався проводити НЕП у Сибіру. Уже 13 січня до ОДПУ і крайової прокуратури надійшла директива розробити правові підстави для вилучення

¹ Там само.

² Сахаров А. Н. Революционный тоталитаризм в нашей истории. Коммунист. 1991. № 1. С. 60–71.

³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 320.

зернових запасів у тих, кого визначать «головними саботажниками»¹. Й. В. Сталін особисто вирушив до Сибіру, маючи на меті безпосередньо контролювати перебіг підготовлених кроків і переконатися, що регіональні очільники налаштовані на жорстку лінію. Цей віддалений край відзначався багатонаціональним складом населення, слабкою поінформованістю про деталі економічних дискусій у центрі та істотними суперечностями між бідняками й заможними господарями. Це полегшувало масштабне застосування адміністративного тиску, оскільки злиденні верстви, що відчували неприязнь до багатших односельців, легко переходили в табір прихильників цих рішучих дій.

Сибірські органи компартії та крайовий виконавчий комітет вже перебували під впливом сталінських кадрів, виявляючи лояльність до політики надзвичайних заготівель. Той факт, що чимало місцевих комуністів мало розуміли внутрішні суперечки в Москві, лише посилював згоду з директивами, які передбачали переслідування куркульства та примусові процедури. Механізм, випробуваний у сибірському регіоні, продемонстрував високу дієвість адміністративно-силового підходу: поєднання репресивного апарату з ідейною мобілізацією бідніших селянських груп створювало сприятливий простір для виконання заготівельних показників. Після перших успіхів, досягнутих ціною загострення соціальних конфліктів, цей досвід став виправданням поширення аналогічних практик і в інших місцевостях. Налагодження жорсткого контролю над хлібними ресурсами, реалізоване на прикладі Сибіру, заклало основи для відмови від попередніх непевських підходів і переходу до активнішого використання примусових методів взаємодії з селянством. У політичному вимірі це було зручним аргументом на користь курсів, що відкидали ліберальні поступки аграрному сектору, а в системі

¹ Павлова И. В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. Вестник Удмуртского университета. 2005. № 7. С. 205-210.

керівництва ВКП(б) дедалі переконливіше утверджувалося панування сталінської лінії, яка робила акцент на репресивний контроль замість економічних стимулів.

17 січня 1928 року Й. В. Сталін прибув до Новосибірська поїздом і вже наступного дня зібрав засідання бюро Сибірського крайкому ВКП(б), на яке запросили не лише партійних функціонерів, а й представників установ, відповідальних за заготівлю хліба¹. У перебігу обговорення Й. В. Сталін різко наполягав на негайному тиску на заможних селян, пропонуючи застосувати покарання за несвоєчасне внесення сільгосподатку та порушення статті 107 Кримінального кодексу РСФРР, котра передбачала кримінальну відповідальність за цілеспрямоване штучне завищення цін чи приховування продукції. Він водночас висловив претензії щодо нібито недостатніх зусиль крайкому, наголосивши на обов'язковості досягнення встановленої ним цифри в 60 мільйонів пудів для потреб центру. Регіональні керівники сприйняли це як безперечну директиву, яка потім була збільшена й розподілена між округами, а ті своєю чергою – між районами².

У спеціальному рішенні Сибірського крайкому вказувалося на необхідність використовувати адміністративний тиск і репресії передусім проти найзаможніших господарств, які буцімто приховували від оподаткування значні обсяги зерна. Контролювати впровадження тієї ж 107-ї статті доручили голові Сибірського крайвиконкому Р. І. Ейхе, керівникові Сибірського крайового суду М. В. Кожевникову та представникові ОДПУ Л. М. Заковському. У республіці ж відповідальність поклали на секретаря Казкрайкому партії П. І. Голощокіна³. Цілеспрямованість у криміналізації приховування зерна свідчила про планомірне переведення боротьби з куркульством у правовий вимір, що суттєво розширювало повноваження державної репресивної машини. Факт, що ініціатива прозвучала

¹ Безруков Г. Зачем Сталин приезжал на Алтай. Алтайская правда. 1988. С. 5.

² Павлова И. В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. Вестник Удмуртского университета. 2005. № 7. С. 205-210.

³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва : РОССПЭН, 1999. С. 147.

безпосередньо із вуст Й. В. Сталіна, продемонстрував остаточний перехід від економічних стимулів до політики залякування та кримінального переслідування, що мало визначальні наслідки для подальшої долі селянства на теренах Сибіру й Казахстану. Це рішення фактично узаконило перший етап надзвичайної практики вилучення зерна, яка надалі поширилася й на інші регіони, зміцнивши авторитет і вплив Й. В. Сталіна у внутрішньопартійній боротьбі.

Починаючи з 18 січня 1928 року, примусовий характер хлібозаготівель дедалі виразніше заявив про себе у Західному Сибіру й північній частині Казахстану, де містилася велика кількість заможних селянських господарств. Під час засідання бюро Сибірського крайкому ВКП(б) за участю Й. В. Сталіна було видане офіційне розпорядження крайовій прокуратурі підготувати та оприлюднити повідомлення стосовно дії статей 107 і 105 Кримінального кодексу (в УРСР – стаття 127 КК УРСР), а також роз'яснити правила й умови їх застосування¹. Одним із пунктів його вимог було вимагання від Л. М. Заковського перевірити, чи можливо пришвидшити розгляд окремих справ у народних судах, особливо коли йшлося про осіб, кваліфікованих як «злісні спекулянти», із подальшим широким інформуванням громадськості про вироки². В Україні за даними органів ДПУ тільки по чотирьох округах вже до середини січня 1928р. було заарештовано до 200 ос. приватних спекулянтів хлібом. В них було вилучено 57 тис. пудів хліба.³ Фактично радянська держава повернула до сумнівистої практики часів воєнного комунізму.

Можна спостерігати те, як факти свідчать про швидке перетворення заготівельної кампанії на масштабну репресивну акцію. Спочатку влада обґрунтовувала це необхідністю стримати «куркульські» спекуляції, але поступово

¹ Гриневич Л. Стаття 127 КК УСРР як важіль боротьби з приватником в умовах розгортання надзвичайних заходів на початку 1928 р. / Проблеми історії України: факти, судження пошуки. - 2011. - №20. - С. 177-192

² Там само. С. 57.

³ Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України). Х: НПП «Контраст», 2014. С. 268.

сама механіка надзвичайних заходів поширилася не лише на тих, хто мав значні запаси зерна, а й на багатьох дрібних селян, котрі з тих чи інших причин виявилися «неспроможними» виконати поставлені плани або були помічені у висловлюваннях, що сприймалися як протилежні до партійної лінії. Прослідковується надмірний розмах каральних інструментів, узаконений шляхом масової пропаганди та публічного висвітлення окремих судових прикладів. Усе це, зрештою, сприяло закріпленню репресивного характеру хлібозаготівель і формуванню передумов для масштабнішої кампанії тиску на селянство в наступні роки.

Сталінська «подорож» багатьом нагадувала візитацію суворого головнокомандувача, який викликав до себе місцевих функціонерів і, вислухавши короткі звіти, робив один і той самий висновок: вони недостатньо сумлінно працюють, допускали «куркульські витівки» і могли приховувати в своїх лавах ворогів¹. У місті Рубцовськ йому доповіли про те, що частину зерна з Алтаю викупили представники Семипалатинської області. Почувши пояснення делегації із Семипалатинська у спеціальному вагоні, Сталін без церемоній випровадив їх геть, і звістка про цей інцидент миттєво поширилася кабінетами та коридорами влади — чимало осіб дійшли висновку, що керівник готовий безжально карати будь-які спроби інакшого рішення². 27 січня 1928 року в Омську під час засідання окружного партійного комітету він повторив вимогу посилювати тиск на селян і невідкладно виконати заданий план щодо кількості зерна. Всі посадовці негайно роз'їхалися по районах, аби без зволікань застосовувати 107-му статтю Кримінального кодексу, котра передбачала жорсткі санкції проти спекулянтів та приховувачів зернових

¹ Красильников С. А. Сталин и его эмиссары в Сибири в 1928 г. (культурологический аспект). Проблемы истории местного управления Сибири XVII-XX вв.: материалы регион. науч. конф. Томск, 1997. С. 87–91.

² Демидов В. В., Угроватов А. П. Неизвестный визит. Земля Сибирь. 1992. С. 63–73.

запасів¹. Остаточо підтвердилось, що центральне керівництво зупинятися не збиралося.

Судові і прокурорські установи розглядали справи здебільшого поспіхом, без детального дослідження обставин. Відомі свідчення про те, що суди іноді відмовлялися від допиту свідків, посилаючись на нестачу часу і очевидність вини². За умов посиленних заходів Сибірський крайком ВКП(б) зобов'язав секретарів окружних партійних комітетів подбати, аби в суддівських колегіях домінувала комуністична присутність. Фактично, судовий апарат перетворився на допоміжний інструмент у розпорядженні окремих представників, яких надсилали з ЦК і крайових органів. Наприкінці лютого 1928 року для активнішого здійснення заготівель на село додали ще майже чотири тисячі працівників, витративши на їх утримання близько 800 тисяч рублів³. Через цей розгалужений апарат ЦК, Сибірський крайком і місцеві окружками стежили за реалізацією хлібозаготівель у Західному Сибіру, фактично спираючись на мережу своїх представників, налаштованих на дотримання сталінської лінії в надзвичайних умовах.

У прагненні виконати заплановані показники хлібозаготівель уповноважені нерідко відбирали у селян зерно, посилаючись на відомості, отримані від інформаторів. Місцеве керівництво не лише не обмежувало кількість таких доносів, а й заохочувало розширення мережі розвідувального апарату міліції й ДПУ. Прямо наголошувалося, що слід вилучати всі надлишки зерна, маючи попередню інформацію про їх наявність; якщо власник заперечував, пропонувалося брати членів сільради, проводити обшуки та конфісковувати хліб⁴. Така практика здійснювалася групами з місцевих комуністів, уповноважених і сільських

¹ История ВКП(б). Краткий курс / Под ред. комиссии ЦК ВКП(б). ЦК ВКП(б) «Правда», 1938. С.334.

² Расстрел по разнарядке, или Как это делали большевики. Труд. 1992. 4 черв.

³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 380.

⁴ Павлова И. В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. Вестник Удмуртского университета. 2005. № 7. С. 67.

активістів, які вдавалися до повторних описів селянських господарств і ініціювали арешти. Подібні дії викликали осуд та спротив з боку частини населення¹. У деяких селах Західного Сибіру та в поселеннях північного Казахстану тих, хто найактивніше брав участь у вилученнях зерна в забезпечених господарів, заохочували природою чи домашніми тваринами. Залучення незаможних селян і наймитів до акцій заготівель виявляється ефективнішим, аніж суто партійна активність. Партійна верхівка цілком усвідомлювала соціальну напругу, але бачила в ній додатковий засіб підбурення бідніших верств проти заможних господарів, аби досягти бажаних заготівельних результатів.

Напередодні проведення заготівельної кампанії партійне керівництво вдалося до ініціювання боротьби з виробництвом спиртних напоїв. Офіційне роз'яснення спиралося на два мотиви: збереження державної монополії на виготовлення горілки та прагнення відвернути використання дефіцитного зерна для підпільного самогонваріння. За даними радянських інституцій, лише у 1927 році в домашніх умовах виготовили понад 65 мільйонів літрів алкоголю, на що було витрачено більше восьми мільйонів пудів зернових². Сибірський крайком ВКП(б) підтримав цю ідею, звертаючись до окружних організацій із закликом посилити боротьбу з підпільними самогонниками, виправдовуючи це важливістю економії хліба³. Протягом лютого 1928 року оштрафували приблизно 16 тисяч селян, котрі займалися виготовленням спиртного, серед них більшість становили середняки, а лише близько 16 відсотків належали до заможнішого прошарку⁴.

Чимало людей почали перетворювати зерно на самогон у страху перед конфіскацією. Подекуди спиртне почало виконувати функцію грошей, особливо коли йшлося про розрахунки або товарний обмін. Цей процес торкнувся і

¹ Там само.

² Дейчман Э. И. Алкоголизм и борьба с ним. Москва: Московс. рабоч., 1929. С. 94.

³ Там само, стор. 95.

⁴ Ларин Ю. Алкоголизм и социализм. Москва: 8-я тип. «Мосполиграф», 1929. С. 42.

тюркських народів регіону, що, на думку сучасників, спровокувала сама влада своїми надмірно жорсткими заходами. Міліцейські та агентурні структури ДПУ дедалі активніше проводили обшуки у казахських аулах, татарських селах і російських поселеннях, отримавши вказівку від уповноважених здійснювати ретельні пошуки хліба під приводом виявлення самогону. Що казати, якщо на всій території радянського союзу, в період хлібозаготівельної кампанії 1927/28 років було продано 806 мільйонів літрів горілки і 768 мільйонів літрів самогону¹. У багатьох випадках разом зі спиртним вилучали й запаси зерна. Один із секретарів районного комітету, розповідаючи про ситуацію, визнавав, що за короткий період у регіоні було організовано сотні обшуків². Часто вони відбувалися без належних санкцій або будь-яких процедурних документів, про що згадувалося у доповідях представників прокуратури³. Нерідко для заможнішого господарства навіть кілька пляшок знайденого самогону оберталися конфіскацією майна та фактичним збанкрутінням. Фактична безкарність і явна підтримка з боку партійних осередків дала змогу райкомам ВКП(б) закривати очі на свавілля активістів, яке сягало масштабів системного порушення законності.

Партія також активно використовувала податки як додатковий спосіб вилучення зерна у селян. Від 28 лютого 1928 року на засіданні бюро Сибірського крайкому ВКП(б), передбачалося встановлення єдиного сільськогосподарського податку в розмірі 28 мільйонів карбованців на 1928–1929 роки. Водночас допускалася можливість змінювати строки його стягнення, щоби пристосуватися до потреб хлібозаготівельної кампанії⁴. Окружні комітети ВКП(б) спільно з виконавчими органами влади визначали власні методи оподаткування місцевого населення. Фактично створювався сильний економічний тиск на селянські двори,

¹ Там само. С. 49.

² Там само. С. 53.

³ Иванцов И. Г. Внутрипартийный контроль ВКП(б) в борьбе с хулиганскими проявлениями в среде коммунистов. 1920-е – начало 1930-х гг. Былые годы. 2011. С. 26–31.

⁴ Павлова И. В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. Вестник Удмуртского университета. 2005. № 7. С. 205-210.

які не мали змоги одночасно здавати зерно, м'ясо й сплачувати податок. Тих, хто не міг виконати всі вимоги, штрафували, а в деяких випадках влаштовували публічні розпродажі майна. Описували й продавали хазяйства кочовиків, чії власники не спробагалися вчасно погасити завищені податки. Аналогічно постраждали окремі селяни Хакасії й Барабинського округу, якщо їм не вдавалося здати зерно та м'ясо або сплатити встановлений штраф¹. Підривалась економічна основа одноосібних господарств і сприйнялось скорочення як посівних площ, так і тваринницьких ресурсів.

На початку травня Сибірський крайком ВКП(б) зобов'язав округи докласти зусиль до завершення весняних польових робіт. Для збільшення засіяних територій частину конфіскованого зерна розподіляли між біднішими верствами, водночас організовували різноманітні змагання з грошовими винагородами, щоб заохотити селян до активнішої праці². Але значна частина площ лишалася незасіяною, через що кампанія розтягнулася в часі. У ході виконання цих заходів Сибірський крайком ВКП(б) доповідав, що від 1 березня до 29 травня 1928 року було конфіковано 4282 пуди зерна, стягнуто штрафів на суму 395 карбованців і проведено 89 судових розглядів за статтею 107 КК РСФРР, унаслідок яких 103 особи зазнали кримінального покарання³. Тим часом у селах наростало незадоволення продовольчою політикою, зокрема через хронічний брак хліба. Частина селян наважувалася вдаватися до відкритого опору, а в деяких місцях лунали погрози щодо уповноважених, яких називали самопроголошеними збирачами зерна. ОДПУ звітувало про низку виступів у Західному Сибіру, в яких брало участь від 15 до 300 осіб⁴. Подібні протести вирували й у містах, потужною рушійною силою було

¹ Тугужекова В. И., Карлов С. В. Репрессии в Хакасии. Абакан: Изд-во Хакас., 1998. С. 98.

² Сибирь в период строительства социализма и перехода к коммунизму. Культурное строительство Сибири в 1917-1960 гг.: Новосибирск, 1962. Т. 1. С. 231.

³ Павлова И. В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. Вестник Удмуртского университета. 2005. № 7. С. 73.

⁴ Демидов В. В. Хлебозаготовительная кампания 1927/28 г. в сибирской деревне. Новосибирск: Актуальные проблемы истории советской Сибири, 1990. С. 34.

обурення постійними перебоями з хлібом. Навіть частина партійців, котрі спершу підтримували 107 статтю КК, дійшла висновку, що її подальше застосування недоцільне. Липневий пленум ЦК ВКП(б) 1928 року офіційно скасував цей надзвичайний підхід, проте потім партійні верхи тривалий час виправдовувалися, твердячи, ніби мали вдатися до таких суворих заходів через безрезультатність економічних стимулів у справі хлібозаготівель.

У 1928 році влада Сибіру вжила всіх можливих засобів, аби реалізувати сталінську норму у 82 мільйони пудів зернових поставок, але виконати вдалось лише приблизно 96 відсотків плану¹. Можна зробити висновок, що страх спонукав чиновників намагатися виконувати фактично нездійсненні вимоги. В гонитві за формальною звітністю керівництво свідомо нехтувало реальними можливостями села, фактично ставлячи позначки в планових звітах вище за потреби виробників зерна.

Перевиконаний січневий план хлібозаготівель підштовхувала селян до скорочення посівів і розділу господарств. Зруйнувавши зерновий ринок і загостривши настрої в селах, де ширилися чутки про повернення до продрозкладки, партійне керівництво реагувало посиленням мобілізації активістів, які мушили діяти у кількох напрямках: від вилучення податкових недоїмок до впровадження самооподаткування і примусового розповсюдження облігацій державних позик. ВКП(б) фактично створювала мережу «загороджувальних загонів» в економіці, покликаних забезпечити невпинний потік зерна до державних комор. Селянські виступи, інколи навіть зі збройним спротивом, свідчили, що політика перетворення хлібозаготівель на силовий механізм уперше за роки НЕПу набувала відверто конфронтаційного характеру.

¹ Сибирь в период строительства социализма и перехода к коммунизму. Культурное строительство Сибири в 1917-1960 гг.: Новосибирск, 1962. Т. 1. С. 237

Виконання директив Й. В. Сталіна та компартійного керівництва передбачало широке використання репресивного апарату проти тих селян, які не витримували податкового тягаря й не могли виконати вимог самооподаткування. Місцеві виконавці застосовували штрафи, конфісковували майно, заарештовували цілими сім'ями, депортували до віддалених районів. У доповідях ДПУ за березень 1928 року чітко простежується нагнітання соціальної напруги: рівень життя селян стрімко падав, а ставлення до влади перетворювалося на гнівну протидію. Селяни нарікали на те, що під виглядом податків та самооподаткування держава забирає останні запаси, включно з домашнім крамом і тваринами, а невиконання будь-яких фінансових зобов'язань загрожувало в'язницею. Примусове розповсюдження облігацій ще більше поглиблювало кризу, адже без оплати цих позик було фактично неможливо молоти зерно. У селах поширювалися розмови про необхідність збройного виступу, повернення до практик 1918 року, коли селянство ще могло хоч якось відстоювати свої права. Влада, водночас, не демонструвала готовності пом'якшити політику: сільські господарства розглядалися передовсім як ресурсна база для індустріалізації й збільшення експортного потенціалу, тому жодна форма протесту не могла розхитати рішучість центру у вилученні хліба¹. Подібна стратегія фактично позбавляла селян засобів до існування й штовхала багатьох з них до розпачливих методів опору, що водночас поглиблювало конфронтацію між містом і селом та наближало країну до катастрофічних наслідків політики колективізації.

Місцеві партійні керівники не завжди погоджувалися з тиском, який чинився на селян, оскільки бачили, що непомірні хлібозаготівельні плани і постійне підвищення податків фактично руйнують економічний потенціал села. У листах до вищого керівництва вони нерідко обґрунтовували неможливість регулярно виконувати завищені норми. Вище керівництво залишалося непохитним і вимагало

¹ Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Харків : Нар. комісаріат юстиції, Укрголовліт, 1928. С. 71-72

подальших репресивних кроків, виправдовуючи їх нагальною потребою індустріалізації та підвищенням «продуктивності» сільського господарства. У квітні 1928 року на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) промовці прямо говорили сказали про необхідність «екстраординарних» заходів для вилучення в селян додаткових фінансових і матеріальних ресурсів, зокрема через застосування карних статей, роздачу частини конфіскованого зерна бідняцьким верствам і активну мобілізацію партійного апарату знизу догори¹. Це мало на меті закріпити вже започаткований розкол у селі, розширивши прошарок збіднілого населення, яке за певних умов готове було підтримати дії влади. Звільнення їх від сплати податків та підгодівля конфіскованим зерном створювали ілюзію турботи про «сільську бідноту», однак насправді перетворювали цю верству на знаряддя в руках сталінського режиму. Середняки та заможніші господарі несли головний тягар обкладання, швидко зубожіли, ставали мішенню для звинувачень у «куркульстві» й у підсумку втрачали можливість опиратися загальному наступу держави на приватне господарювання. Це відверто засвідчило, що надалі політика хлібозаготівель розвиватиметься у напрямі дедалі масштабнішого втручання з боку Москви й посилення репресивних заходів, які лише зумовлювали подальшу ескалацію кризи та формували ґрунт для справжньої катастрофи українського села.

25 квітня 1928 року з Москви надійшла директива ЦК ВКП(б), якою місцевим органам наказувалося вперто виконувати встановлені на травень і червень плани зернозаготівель, дотримуватися інструкцій наркомторгу та посилювати тиск на так званих «куркулів». Послання також передбачало активне залучення партійних сил і жорстку відповідальність за будь-які порушення єдності заготівельного фронту. В Україні секретар ЦК КП(б)У Лазар Каганович негайно поширив ці розпорядження, передавши їх уряду на чолі з Власом Чубарем. При цьому підкреслювалася

¹ Історія українського селянства Т. 1. / О. В. Андрощук та ін. ; ред. В. А. Смолій. Київ : Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 2006. С. 549.

необхідність невідкладного вжиття заходів, що мали на меті стрімке скорочення споживання хліба в республіці¹. Керівники на місцях мусили підпорядковуватися вимогам центру і оперативно звітувати про їхнє виконання. Це дужче загострювало і без того складне становище: надмірне вилучення зерна, примусове підпорядкування селян жорстким планам і орієнтація на зовнішні поставки у поєднанні з офіційними закликами зменшити внутрішнє споживання наражали населення на реальний дефіцит хліба. Влада, зосереджена на індустріальних завданнях, розраховувала, що заради накопичення ресурсів усередині республіки можна буде безболісно скоротити потреби самої української громади, фактично нехтуючи можливими катастрофічними наслідками. У цьому рішучому прагненні ухвалити будь-яку ціну задля виконання планів відображався загальний курс Москви на централізоване керування економікою, готовність до посилення адміністративного тиску та використання репресивних методів. Той факт, що місцеве населення дедалі частіше потерпало від нестачі хліба, став однією з перших ознак надзвичайної політики, яка на наступних етапах призведе до драматичних соціально-економічних і демографічних наслідків.

Вищі партійні органи, маючи інформацію про наростаючий голод, як і раніше, продовжували наполягати на конфіскаційній стратегії вилучення хліба. У липні 1928 року відбувся пленум ЦК ВКП(б), де, незважаючи на офіційні заяви про необхідність розширення контрактації та кредитування для підвищення товарності села, фактично утвердився курс на посилення адміністративного тиску. Виступ Сталіна у липні 1928р. підкреслив його уявлення про неминуче зростання класової боротьби у ході просування до соціалізму. Ця сталінська сумнозвісна теза про «загострення класової боротьби в країні» довгі десятиліття буде використовуватися владою для обґрунтування масових репресій і терору в країні. При цьому недолік

¹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Харків: Нар. комісаріат юстиції, Укрголовліт, 1928. С. 10.

промислових товарів спричиняв дисбаланс між платоспроможністю селянства й можливістю держави задовольнити їхній попит, а також робив заможні господарства основним джерелом хліба на ринку. Відтак лідери партії побоювалися, що не зможуть контролювати процес заготівель, залишаючись залежними від доброї волі тих, кого самі ж офіційно іменували «куркулями» і «капіталістичними елементами». У підсумку це призводило до ще більшої централізації, яка з одного боку мала зберегти видимість продовження НЕПу, а з другого — заклала підвалини остаточного повернення до практик, властивих періоду воєнного комунізму. Постанови пленуму не приховували, що така поведінка буржуазних верств села лише підсилить ворожнечу, виправдовуючи застосування каральних механізмів і подальше звуження економічних свобод. Саме ці рішення поклали початок остаточному відходу від НЕПу, оголошуючи ідеологічне обґрунтування майбутньої політики тотальної колективізації¹. Більшовицький уряд, посилюючи тиск на селян, запровадив форму примусової заготівлі, що змушувало селянина віддати майбутній урожай ще до початку жнив. Така практика фактично прирікала людей на голод, адже вони були зобов'язані не лише підписувати не вигідні умови, але й дотримуватися встановлених термінів здачі, незалежно від погодних обставин чи реальних результатів збору. Цей спосіб зовні нагадував феодалські відносини, коли військово-феодалський тиск на село продовжувався за відсутності будь-яких гарантій захисту інтересів виробників.

Проте навіть серед правлячої еліти знаходилися політики, які не сприймали повного згортання НЕПу, розуміючи, що харчова база країни — це індивідуальні господарства, котрі дають більшу частину товарного хліба. Ця опозиція сподівалася, що селян не варто змушувати до контрахтування в ультимативному

¹ Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Харків : Юрид. вид-во Нар. комісаріата юстиції УСРР, 1929. С. 12.

порядку, оскільки це руйнує залишки економічної самостійності, підточує довіру до влади й накопичує вибуховий потенціал у стосунках між державою й сільським виробником. Та поступово перевагу брав сталінський курс, коли сам факт неспроможності виконати «паперові» норми для селян перетворювався на злочин, а партійні та урядові структури переносили засоби адміністративного впливу безпосередньо на польову працю, не залишаючи селянам жодного простору для вільного розпорядження своїм урожаєм. У липні 1928 року, скориставшись певними розбіжностями в партійній верхівці, М. Бухаріну, О. Рикову та М. Томському вдалося пролобіювати прийняття постанови ради народних комісарів СРСР, яка безпосередньо забороняла державним органам використовувати будь-які примусові методи вилучення зерна в селян. Документ прямо вимагав припинити тактику обходу дворів і конфіскацій, а також скасувати заборонні заходи, що обмежували рух зерна всередині села і закривали хлібні базари¹. Фактично, це була спроба демонстрації «правих» зберегти хоч якусь видимість ринкових механізмів і не допустити тотального повернення до насильницьких практик «воєнного комунізму». Однак постанова, яка на перший погляд мала б пом'якшити тиск на селян і дати їм можливість вільно реалізовувати свій товар, наштовхнулася на спротив фракції, що відстоювала сталінський курс. Формально вона й забороняла надзвичайні заходи, на місцях партійно-державний апарат здебільшого проігнорував її. Усе ще домінувала установка на виконання завищених планів хлібозаготівель, а самі методи «викачування» залишилися незмінними. Це протистояння різних підходів до селянської політики фактично демонструвало сутність того, що навіть у межах керівної верхівки не існувало монолітної єдності стосовно способів розв'язання зернової кризи. Враховуючи швидке посилення впливу Й. В. Сталіна, ця постанова не призвела до серйозного перегляду

¹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Харків : Нар. комісаріат юстиції, Укрголовліт, 1928. С. 56

репресивної лінії заготівель, а радше стала свідченням відчаю і безсилля тієї частини еліти, котра намагалася зберегти принципи НЕПу в умовах усе більшого розхитування політичного балансу всередині партії.

Політична боротьба у верхах партії, яке активізувалося наприкінці 1920-х років, все дедалі ширше почало позначатися на майбутньому аграрного сектора. Одноосібні селянські господарства, що тримали в руках істотну частину товарного хліба, залишалися залежними від ринкових механізмів і не поспішали здавати зерно державі без належної компенсації. Для Й. В. Сталіна, який прагнув максимальної централізації економіки, така ситуація була неприйнятною, тому що потребувала від держави більш-менш збалансованих умов обміну, а отже, хоча б елементів економічного компромісу із самими виробниками. Замість цього дедалі чіткішим ставав курс на примусову колективізацію, яка передбачала вилучення селянських засобів виробництва й перетворення населення на найману робочу силу під повним контролем уповноважених державою осіб. Правління колгоспу, що посідало місце командира на селі, і фактично вирішувало, скільки зерна можна залишити селянам, а скільки потрібно здати в централізовані фонди. Це розривало рештки ринкових відносин, поступово позбавляючи селян економічної свободи.

У 1928 році, під приводом боротьби з куркульством, радянське керівництво України активізувало ліквідацію в тому числі машинно-тракторних станцій, які належали приватним підприємцям. Навіть якщо ці господарства забезпечували частину постачань зерна чи надавали селянам технічну допомогу, їхнє існування суперечило логіці централізованого управління, оскільки укріплювало економічну ініціативу заможних господарів і підтримувало конкуренцію ринкових механізмів. Листи інформвідділу ЦК КП(б)У свідчать, що за безпосередніми наказами партійного керівництва в окремих округах здебільшого на півдні України вже тоді почалася конфіскація техніки та її «передача бідноті», мали продемонструвати, що державна політика начебто відстоює інтереси найбідніших верств, але на практиці

фактично перекроював структуру виробництва, позбавляючи більш заможних селян можливості самостійно обробляти великі площі та створювати конкурентоспроможну альтернативу державним планам¹. Усе це підтверджувало загальний розрив із логікою нової економічної політики та укріплювало сталінський підхід, побудований на жорсткому адміністративному втручанні. Боротьба за вплив і контроль над селом, що тривала у вищому керівництві, у підсумку ще більше схилилася на користь тих, хто прагнув максимальної «керованості» аграрного сектора, руйнуючи базові механізми ринку та закладаючи підвалини майбутніх кампаній з суцільної колективізації.

Слід зазначити, що радянська пропаганда доносила той факт, що тільки в 1928 році з'явилися вперше. Насправді, архівні матеріали свідчать про існування МТС, заснованих заможними селянами, задовго до офіційного державного запровадження. Ці приватні структури функціонували автономно, успішно підсилювали аграрну продуктивність, а отже, могли допомагати виконувати хлібозаготівельні завдання. Незалежний характер їхньої діяльності та наявність господарського досвіду в заможних селян суперечили меті більшовицької влади, яка прагнула цілковитого контролю над селом. Сталінська тактика підриву ринкових механізмів не обмежувалася лише вилученням зерна. Поступове руйнування самостійних приватних машинно-тракторних товариств демонструвало, що економічна доцільність не мала великого значення, коли йшлося про політичну мету — повне підкорення аграрного сектору. Для радянського керівництва було важливо усунути потенційний осередок опору: організованих, заможних селян, здатних відстоювати індивідуальні інтереси. Замість цього пропонувалася модель нових, уже «правильних» колективних об'єднань, до яких, втім, заможні фактично не допускалися. Політичні міркування переважали

¹ Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Харків : Юрид. вид-во Нар. комісаріата юстиції УСРР, 1929. С. 12.

економічні, адже розрахунок був на те, що, позбавлені засобів виробництва та власних ресурсів, селяни стануть змушені приєднуватися до колгоспів. Репресивна політика в галузі хлібозаготівель мала на меті далеко більше, ніж просте вилучення зерна для індустріалізації. Руйнування заможного селянства та система примусової колективізації були стратегічним кроком до побудови суто централізованої економіки й суспільства, де добровільне підпорядкування колгоспів безумовно гарантувало б лояльність населення до сталінського режиму. У перспективі цей підхід повинен був назавжди розв'язати продовольче питання за рахунок ліквідації незалежного виробника. Тому не випадково влада настирливо усувала всі форми господарювання, що залишали селянам можливість маневру, розглядаючи їх як бунтівливу силу, залежність від якої здавалася недопустимою для успішної реалізації загального плану соціалістичного перетворення.

Й. В. Сталін добре усвідомлював, що реалізувати свої амбіційні плани він зможе лише за наявності лояльних прибічників. Вже перед XV з'їздом ВКП(б) відбулася повна ізоляція лівої опозиції, яку очолювали Л. Д. Троцький, Л. Б. Каменєв і Г. Є. Зінов'єв: їх усунули від політичної діяльності, а Політбюро ЦК поповнилося людьми з оточення самого Й. В. Сталіна. Це суттєво підсилило його вплив на всі сфери партійного й державного життя. Показовим стало й витіснення «правої» опозиції, яку репрезентували М. І. Бухарін, О. І. Риков і М. П. Томський. Їхні намагання стримати насильницьке вилучення зерна трактувалися як загроза «соціалістичному будівництву» та поступка «капіталістичним елементам» села. Сталін сприйняв ухвалу ради народних комісарів СРСР від 19 липня, що була розроблена під впливом «правих», як «правий ухил» і наказав органам ДПУ ще тісніше взятися за пошук куркулів.¹ На місцях цю кампанію розгорнули з подвійною енергією. Голова ДПУ УСРР Всеволод Балицький представив доповідь Політбюро ЦК КП(б)У, у якій йшлося про посилення нагляду та профілактику

¹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Харків : Нар. комісаріат юстиції, Укрголовліт, 1928. С. 68.

антирадянських настроїв серед селян. Окружні парткомітети дістали вказівки максимально зосередитися на ліквідації ворожих елементів та дбати про контроль настроїв у тих районах, де коли-небудь уже фіксувалися випадки опору радянській владі¹. Централізація партійного контролю та посилення каральних тенденцій засвідчували, що Й. В. Сталін остаточно ліквідує будь-які інакомислення у вищій політичній еліті, одночасно забезпечуючи необхідний простір для насильницьких методів у сільському господарстві. Все це формувало підґрунтя для подальшої колективізації, в якій роль самостійного селянського господарства фактично відкидалася як дрібнобуржуазна, а будь-які спроби відстояти власні інтереси оголошувалися антидержавними.

Сталіна та його прихильників непокоїла ймовірність збройного спротиву в середовищі селян, тому силовим структурам, насамперед структурам управління, відводили особливу роль. Страх більшовиків перед селянством зберігався ще з часів громадянської війни. В 1920-х рр. у селах тривав процес вилучення будь-якої зброї, навіть найпримітивнішої, що залишилася з часів бойових дій, насамперед, революції, громадянської війни, щоб унеможливити організований опір майбутнім заходам. Одночасно розпочалася відкрита кампанія проти так званого правого ухилу — виокремлення в партії поглядів на кшталт тих, які пропонували Бухарін і його однодумці. На думку сталінського керівництва, подібний ухил загрожував ортодоксальній ленінській лінії та міг завадити радикальним планам перетворення села. Після розгрому лівої опозиції особливо важливою стала боротьба з внутрішньою «правою» загрозою. З другої половини 1928 року на місцях все гучніше лунали застереження щодо «небезпеки правого ухилу», а партійна освіта дедалі частіше зосереджувалася на критиці «помилки Бухаріна». Наприкінці року, на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У, пролунала вимога не лише викривати такий

¹ Там само.

ухил, а й віднайти соціальні підстави, що його породжують. Зміцнивши свої позиції, сталіністи закликали до «озброєння партії» проти будь-яких відхилень, відстоюючи тим самим авторитарну модель «ленінського більшовизму»¹. Все це посилювало атмосферу підозр і нетерпимості, а одночасне позбавлення селян реальної можливості озброєння свідчило про те, що влада всерйоз готувалася до подальших жорстких заходів на селі.

Раднарком УСРР, зіткнувшись із нестачею хліба та нагальною загрозою голоду для значної частини сільського населення, у серпні 1928 року звернувся за допомогою до Москви. Була надана «Доповідна записка про допомогу округам, що постраждали від недороду 1928 року на Україні». В ній містилося прохання про кошти та ресурси для збереження посівних площ і поголів'я худоби, а також про продовольчу допомогу населенню. Така послідовність пріоритетів дає зрозуміти, наскільки український уряд і далі керувався логікою державної політики, де на перше місце ставилися врожай та сировинна база індустріалізації, а лише потім — потреби звичайних селян, яких партійна верхівка іронічно таврувала «дрібнобуржуазними поглядами». Попри наведені раднаркомом УСРР дані про майже 855 тисяч осіб, які голодували (серед них 342 тисячі дітей), розмір наданої Москвою допомоги — три мільйони карбованців — був явно недостатнім, ба більше, статистика сама по собі занижувала масштаби лиха, що розгорталось у степових районах республіки². Це свідчить про фактичну безпорадність УСРР у прийнятті рішень і демонструє беззаперечний пріоритет загальносоюзних інтересів, зокрема індустріальної розбудови, над реальними потребами людей, які опинилися перед загрозою голоду. Подальші кроки керівництва, на жаль, підтвердили, що навіть кричущі сигнали від українського уряду не були здатні змінити сталінську

¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. Т.1. 1918-1941. Київ : Політвидав України, 1976. С. 454.

² Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. Х., 1992. С. 101

політику хлібозаготівель, де економічні чи гуманітарні аргументи поступалися місцем репресивній логіці побудови централізованої економічної системи.

На початку листопада 1928 року в Харкові відбувся черговий пленум ЦК КП(б)У, де розглянули надзвичайно складне продовольче становище України. У своїй доповіді голова раднаркому УСРР Влас Чубар визнав складність зернової ситуації, проте натякнув, що надзвичайні заходи стосовно хлібозаготівель, незважаючи на голодні труднощі, можна застосовувати й надалі. Навіть після критичних сигналів з місць державний уряд не був готовий поривати з жорсткою лінією централізованого вилучення збіжжя. Григорій Петровський, очільник ВУЦВКу дорікав місцевим керівникам, що ті навмисне не розкривають реального стану справ із хлібозаготівлями союзним емісарам, зокрема Молотову, а тепер, імовірно, і Анастасу Мікояну. Зі слів Петровського, подібне інформаційне замовчування призводило до того, що відповідальні особи з центру лишалися в полоні завищених уявлень про можливості України, а масові злидні залишалися фактично непоміченими¹. Реально, посилювався розрив між урядовою пропагандою про високі показники аграрної політики та реальністю, де цілі прошарки міського й сільського населення потерпали від голоду. Це поглиблювало кризу довіри до партійного керівництва і свідчило про небажання влади пристосувати плани до трагічних обставин, у яких опинилася значна частина республіки.

Владні структури в Україні перебували у вкрай вразливому становищі: недостатність власного бюджету (який у 1928 році не перевищував 500 мільйонів карбованців на 30-мільйонне населення²) лише підкреслювала залежність республіки від союзного центру. Вітчизняні посадовці визнавали критичну ситуацію й потребу допомоги для голодуючого населення, але на практиці вони

¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 330.

² Кульчицкий С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. С. 210.

продовжували політику тиску на село, використовуючи факт нестачі харчів, аби спонукати селян прийняти нову аграрну систему. Доказом цього слугувала чергова жорстка директива, підписана особисто Й. В. Сталіним і надіслана до українських окружкомів наприкінці листопада 1928 року. У ній чітко встановлювалися пріоритети: за будь-яку ціну виконати поставлений річний план хлібозаготівель, примножити надходження коштів до держбюджету й активізувати кампанію «викачування» грошей із селян — конфісковувати сільськогосподарські страхові платежі, посилювати судове переслідування за несплачені податки, розповсюджувати облігації позики на індустріалізацію¹. Апелюючи до революційної законності, влада фактично прирікала село на продовження примусово-репресивних методів, зокрема й в умовах наростаючого голоду. Масштабний голод не зупиняв Москву у прагненні досягнути штучно завищених планових показників, а риторика про зміцнення союзу робітничого класу з селянством мала насамперед ідеологічний характер. Головним залишався курс на вилучення необхідних державі ресурсів, навіть за умови катастрофічного становища мільйонів сільських родин.

Восени 1928 року партійне керівництво запровадило появу екстрених комісій, фактично позначавши перехід до методів, властивих воєнному комунізму, – влада прагнула втілити офіційні декларації про зміцнення союзу з селянством за допомогою значного тиску на середнє й заможне селянство. Примусова мобілізація ресурсів дала змогу дещо підняти показники колективних господарств, яких у жовтні 1928 року нараховувалось уже 73 тисячі, проте більшість із них становили нечисленні, економічно слабкі об'єднання здебільшого з бідняцьких верств². При цьому по-справжньому колективні форми з відчуженням усіх засобів виробництва траплялися вкрай рідко. Ситуація впродовж 1928 року свідчила про наростання

¹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Харків: Нар. комісаріат юстиції, Укрголовліт, 1928. С. 12.

² Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. М. Даниленко та ін. ; ред. С. О. Васильченко. Київ: Либідь, 1991. С. 289.

економічної й політичної кризи в масштабах усієї держави. Хвиля протестів ширилася як серед середняцьких і навіть бідняцьких верств, так і серед комнезамівців — опори більшовиків у селі. З одного боку, влада дедалі сильніше натискала на селян, бажаючи підвищувати експорт хліба, а з другого — місто відчувало брак продовольства, а саме село перебувало на межі голодних злиднів. На цьому тлі остаточно вимальовувався сталінський підхід до перетворення країни: згорання НЕПу (що заперечувалося на офіційному рівні), насадження централізованого керівництва й системна ліквідація будь-яких ознак автономії, зокрема й української. Фактично пригасла на початку НЕПу громадянська війна спалахнула знову — тепер це стало боротьбою селянства проти суто адміністративно-командних методів, які ламали не лише економічні підвалини, а й звичний життєвий уклад мільйонів селян. Було зрозуміло, що держава перетворюється на величезні казарми, де люди, фактично позбавлені права на власний хліб, щоразу відчували посилення примусового характеру нового ладу.

Наприкінці 1928 року, 10 грудня, за розпорядженням ЦК ВКП(б) було спрямовано таємного листа, в якому наголошувалося, що схвалені партійним пленумом показники індустріалізації можна досягти лише за умови успішної реалізації плану хлібозаготівель. Здебільшого, вказувалось, що низовий апарат зазнав розкладання, оскільки частина місцевих працівників підтримувала заможне селянство, фактично саботуючи виконання державних завдань¹. Унаслідок цього ЦК закликав суттєво посилити склад хлібозаготівельних бригад за рахунок робітників, тобто людей, перевірено відданих владі та здатних більш активно тиснути на селян. Держава гостро реагувала на найменші провали у збиранні зерна, розглядаючи будь-які ознаки «ухилу» або «відхилення» як загрозу стратегічним планам індустріалізації. Посилення бригад робітниками мало також політичне навантаження, адже саме пролетарські кадри мають стати провідниками політики у

¹ Edward Hallett Carr. A History of Soviet Russia (Pelican). Penguin Books Ltd, 1969. P. 262.

сільському середовищі, витісняючи небажані місцеві елементи та забезпечуючи беззаперечне виконання настанов центру.

Так звані організації з хлібозаготівель, які вже практикували свою діяльність на селі з кінця 1928 року (а активно діяльність мали з початку 1929 року) спільно з місцевим партійним та сільським активом здійснювали примусові реквізиції зерна у селян. Офіційна влада доручила їм безперервно залишатися на місцях, аж доки встановлені норми здачі збіжжя не будуть виконані. Паралельно в кінці 1928 року радянське керівництво ухвалило постанови, які вимагали від селянина обов'язково віддавати частину борошна під час помолу. В офіційній радянській історіографії, цей термін закріпився за назвою «мірчук»¹. Формально це становило 10% від змеленого зерна, проте незабаром норма збільшилася до 20%. Проявлялись тенденції до розширення примусових заходів — фактично навіть мінімальна кількість зерна, яке селяни залишали для власного споживання, ставала об'єктом додаткового вилучення. Держава вже не тільки вимагала виконання загальних планів поставок, а й механізми помелу та приватного використання зерна підпорядковувала жорсткому регулюванню. Це ще більше підточувало господарську свободу селянина, адже, окрім репресивних бригад, на його шкоду тепер застосовувалися додаткові податки й обмеження. Стратегія радянської влади полягала в посиленні тотального контролю над усім процесом виробництва і споживання продовольства, навіть у найбуденніших його проявах, із метою остаточно прикувати селян до державного аграрно-політичного порядку.

Отже, хлібозаготівельна кампанія 1927–1928 років стартувала за обставин, які ускладнювали її проведення: держава припустилася низки помилок у визначенні цінової політики, плануванні та виборі методів регулювання ринку.

¹ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. С. 221.

Переходячи до глибинних причин кризи, то її причинами можна вважати низькі хлібозаготівельні ціни, які стали каталізатором глибоких трансформацій у радянській економіці наприкінці 1920-х років. Нееквівалентний обмін знов став причиною виникнення широкомасштабної і руйнівної кризи. Ціни, встановлені державою на зерно, були настільки низькими, що селяни втрачали мотивацію продавати свою продукцію, що призвело до дефіциту продовольства в містах. Це, в свою чергу, стимулювало радянське керівництво докорінно переглянути економічну політику та вжити радикальних заходів для забезпечення виходу з продовольчої кризи¹, яку воно само ж і викликало політикою нееквівалентного обміну.

У будь-якій іншій ситуації це могло б призвести лише до тимчасових труднощів, які при бажанні можна було виправити, забезпечивши аграрний сектор належними дотаціями й водночас наситивши внутрішній ринок товарами широкого споживання. Проте більшовицьке керівництво обрало геть інший шлях, відмовившись від будь-яких елементів ринкового компромісу й застосувавши методи насильства та репресій, які повернули аграрну сферу до практик «воєнного комунізму». Реакція селянства виявилася гострою й вкрай негативною. Ліквідувавши економічні засади ринкових відносин, влада позбавила селян будь-яких стимулів добровільно реалізовувати збіжжя за низькими державними цінами. Так званий «політичний союз» між селянством і більшовицькою партією, який декларували в добу НЕПу, фактично розпався. Домінування адміністративних і цінових важелів ускладнило стосунки зі сільськими господарями, що й розпочали «тиху війну», відмовляючись засівати великі площі, приховуючи хліб, переходячи на технічні культури, інколи вдаючись до прямих актів спротиву на кшталт «баб'ячих бунтів» або саботажу на місцях. Для центральної влади ці прояви спротиву стали сигналом загрозливої непокори, яку намагалися придушити

¹ Данилов В. П. 20-е годы: нэп и борьба альтернатив / Историки спорят. 13 бесед. - М., 1989. - С. 122-137

посиленням репресій і вилученням продуктів. Зрештою, політика, що мала збільшити продовольчі резерви для індустріалізації, призвела до дестабілізації ситуації у багатьох регіонах, зокрема в Україні.

На завершення першого розділу слід зазначити, що в основі хлібозаготівельної кризи 1927-1928 років лежала не лише внутрішньопартійна боротьба чи адміністративні прорахунки, а глибша структурна проблема: порушення економічного балансу між містом і селом. Саме нееквівалентний обмін, при якому селянин був змушений продавати зерно за цінами, що не відповідали вартості товарів промислового виробництва, поставив під загрозу довіру до НЕПу як такого. Село, позбавлене доступу до якісних товарів і справедливої винагороди за власну працю, дедалі більше втрачало мотивацію до участі в ринку. Цей дисбаланс, що був прихований під риторикою «союзу робітничого класу і селянства», у дійсності виявив глибокий розрив між аграрним виробником і державою, яка дедалі менше визнавала за селом роль партнера, а дедалі більше – об'єкта тиску й мобілізації.

Хлібозаготівельна кампанія синонімічна поворотному моменту еволюції більшовицької політики щодо села. Вона виявила низку глибоких суперечностей, закладених у курсі партійно-державного керівництва, передусім у спробі знайти ресурси для форсованої індустріалізації переважно за рахунок аграрної сфери. Незважаючи на залишки ринкових механізмів і нової економічної політики, яким раніше намагалися певним чином збалансувати інтереси селянства і держави, у 1927-1928 роках більшовицький уряд схилився до «воєнно-комуністичних» методів управління селом, через що економічні й соціальні чинники негативно дали про себе знати під час хлібозаготівель і констатували забезпечення продовольчих потреб промисловості та міст врозріз із нагальними інтересами сільського господарства, де основну роль відігравали індивідуальні виробники. Постійні зусилля, спрямовані на злам ринкових відносин, започатковані в попередні роки,

досягли в період 1927-1928 років нової фази: адміністративне втручання, обмеження цінової свободи для селян, примусове «викачування» зерна і запровадження жорстких податкових схем створили відверто напружене тло у відносинах між державою і селянами. Радянське керівництво, прагнучи швидко поповнити ресурси для фінансування індустріалізації, не було схильне до компромісу: воно дедалі активніше залучало силові структури й розгорнуло кампанії примусових заготівель та переслідування «куркулів» чи «спекулянтів».¹ Усе це викликало наростаюче невдоволення на селі, де традиційне господарювання виявилось під загрозою. Неспроможність виконувати плани за екстремальних умов викликала саботаж селян, приховування врожаю, скорочення посівів або перехід на культурні види, що не підпадали під жорстку регламентацію держави. Як наслідок, чимало повсякденних заходів спротиву набували форми «тихої» боротьби, яка, однак, не менш ефективно підривала амбіції уряду. В урядових документах усе частіше лунали заклики до розгортання «надзвичайних» заходів.

Розрив між офіційно проголошеним лозунгом «зміцнення союзу міста і села» та реальним економічним тиском ставав надто очевидним, що фактично унеможливлювало добровільну співпрацю. Поступово зростав і розмах соціальної напруги: протести відбувалися як у пасивній (саботаж, відмова продавати зерно, вимивання товарного збіжжя з відкритого ринку), так і в активній формі (локальні бунти, напади на представників заготівельних бригад тощо). Усе це свідчило про виникнення конфлікту, близького до масштабів внутрішнього протистояння, яке велося без відкритого оголошення війни, але з відчутними наслідками для економіки та суспільства. Те, що вже в 1928 році в ряді регіонів України та деяких інших регіонах СРСР, зокрема в південних чи прикордонних районах, спалахнули перші хвилі голоду, додатково підтвердило помилковість репресивного курсу. Незважаючи на офіційні звернення місцевої влади до центру з проханням виділити

¹ Павлюченко С. А. Россия нэповская. Москва: Новый хронограф, 2002. С. 64.

ресурси для підтримки селян, рольова модель держави полягала радше в посиленні фіскального й адміністративного тиску, а не в наданні підтримки. Поодинокі спроби пом'якшення ситуації з боку «правої» опозиції у партії – такі як постанова РНК від 19 липня 1928 року, що забороняла деякі надзвичайні методи – не змінили загального напрямку. Сталінське керівництво швидко ліквідувало опозиційні ініціативи, а за місцевими функціонерами закріпило завдання: будь-що виконувати плани заготівель і переконувати центральне керівництво у достатніх ресурсах в аграрному секторі.

Розділ 2. Соціально-економічні та політичні наслідки кризи.

Нова економічна політика від самого початку несла в собі принципове протиріччя, яке з плином часу лише загострювалося. Її формальною метою були : вихід з глибокої кризи, стабілізація господарства та відновлення товарного обміну між містом і селом. Однак сама логіка політичної стратегії більшовиків, з її орієнтацією на прискорену індустріалізацію та централізоване планування, робила тривале існування НЕПу неможливим. Принцип еквівалентного обміну, який лежав в основі економічного компромісу з селянством, міг бути реалізований лише в межах вільного ринку – а отже, потребував автономії приватного виробника, конкуренції та цінової гнучкості¹. Водночас реальна мета партійної верхівки полягала не в збереженні ринку, а у його поступовій нейтралізації та заміні адміністративно-командною моделлю, яка дозволила б місту отримувати необхідні ресурси поза механізмами товарно-грошових відносин. Це означало, що НЕП був з самого початку приречений стати тимчасовою, транзитною формою, що мала бути усунута в міру посилення державно-індустріального сектора. Зміщення акценту з економічного діалогу на репресивний примус – один із прямих наслідків цього структурного парадоксу.

Упродовж 1920-х років нова економічна політика виявилася тимчасовим компромісом між ринковими механізмами та ідеологічними прагненнями більшовицького керівництва. НЕП сприяв відновленню економіки після громадянської війни, його внутрішні суперечності та зовнішні виклики призвели до поступового згортання цієї політики.

Основною причиною, яка згубила непівську систему, і стала криза хлібозаготівель 1927-1928 років, коли селяни відмовлялися здавати зерно за

¹ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. С. 179.

низькими державними хлібозаготівельними цінами. Це призвело до застосування державою примусових методів вилучення хліба. Керівництво країни почало впроваджувати політику форсованої індустріалізації та колективізації сільського господарства. Це означало відмову від ринкових механізмів і повернення до централізованого планування. НЕП, який спочатку розглядався як тимчасовий захід, був остаточно ліквідований у 1928 році¹.

Хлібозаготівельна криза 1927/28 років викликала спалах внутрішньопартійної боротьби в середині ВКП(б). Альтернативні підходи та ідеї своїх політичних опонентів-М. Бухаріна та інших були оголошені Й. В. Сталіним правим ухилом. На думку Й. В. Сталіна, правий ухил в партії не просто загрожував стабільності курсу на індустріалізацію, а безпосередньо стимулював відступ до буржуазних форм господарювання, тим самим ставлячи під сумнів саму можливість збереження диктатури пролетаріату. Й. В. Сталін вбачав небезпеку у тенденції до пристосування радянської політики до так званої «радянської буржуазії», в яку він включає як заможні прошарки селянства, так і партійний апарат, особливо на низовому рівні, який виявив схильність до поблажливого ставлення до приватного інтересу. У цій логіці формуються основи тези про неминуче загострення класової боротьби в ході побудови соціалізму. В період НЕПу більшовицьке керівництво обмежувалося регулюванням стихії ринку, а під кінець 1920-х відбувається поворот до більш радикальних форм втручання, що дедалі більше позбавляють село можливості самостійного господарювання. Сталін інтерпретує це як об'єктивну необхідність: збереження «смички» із середняком можливе лише у випадку, якщо держава не втрачатиме ініціативу у справі планування аграрної економіки. І саме тому, на його думку, політика правих — це не помилка, а відкрита загроза політичному існуванню

¹ Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Москва: Госполитиздат, 1952. С. 121.

радянської влади, адже вона сприяє відродженню приватновласницької стихії, що вже довела свою антисоціалістичну сутність у роки продрозкладки¹.

В рамках альтернативного шляху вирішення кризи, варто згадати, що у 1928 році, під час кризи, М. Бухарін, виступив проти застосування надзвичайних заходів. Він вважав, що такі дії можуть є «військово-феодалної експлуатацією» селянства. Це призвело до його політичної ізоляції та усунення від влади. Певною передумовою, в рамках його думки, на яку можна опиратися (щоб побачити контекст його ідеї), слід шукати ще починаючи із XIV з'їзді ВКП(б). Починаючи від 1925 року, М. Бухарін притримувався думки, що надзвичайні заходи, застосовані в минулому, призвели до тенденції переростання у військовий комунізм, що суперечило початковим цілям революції. М. Бухарін підкреслював, що продовження цих заходів без війни та в умовах відсутності «земельного аргументу» для селян створює загрозу виникнення нових соціальних напружень і конфліктів². Погляди Бухаріна, який виступав за поступовий розвиток сільського господарства та збереження певних елементів ринкових відносин стали об'єктом критики, і він був звинувачений у відхиленні від партійної лінії.

Микола Бухарін та його прибічники, безумовно, запропонували альтернативу, але їхня альтернативна модель була синонімічна уповільненій індустріалізації, а отже, означала б зупинку будівництва, розпуск фахівців (у тому числі зарубіжних), а отже, масштабні втрати для економіки. Сталінська група ж розглядала сільське господарство як основний ресурс для отримання валютних надходжень, необхідної для масштабних закупівельних процесів обладнання за кордоном. Для радянського партійного керівництва курс на колективізацію,

¹ Сталін Й. Про індустріалізацію та хлібну проблему: Мова на пленумі ЦК ВКП(б) 9 липня 1928 р. Твори. Т. 11. Київ: Політвидав України, 1950. С. 187.

² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 342.

ухвалений на XV з'їзді ВКП(б) 1927 року¹, був спробою перетворити всі провідні зернові регіони на джерело швидких коштів, потрібних для індустріального прориву. Проте цей захід виявився поспішним і насильницьким, зумовивши насамперед різке погіршення умов життя селянства².

Маючи достатньо інформативний матеріал, є можливість описово охарактеризувати суспільні й політичні наслідки, до яких призвела хлібозаготівельна криза 1927-1928 років. У попередніх матеріалах було доведено, що розгортання репресивних методів і перехід до надзвичайних заходів були не випадковим епізодом, а системною відповіддю на невиконання планів заготівель. Ці дії набули потужного впливу на економічну структуру села та переросли у глибоку соціальну конфронтацію між біднотою й заможними господарями. Партійний апарат прагнув виправдати різке посилення адміністративного тиску необхідністю зміцнити соціалістичні позиції в аграрному секторі, та, за фактом, відбувалося цілеспрямоване підривання економічних підвалин традиційного одноосібного господарства. Ця політика призвела до скорочення посівних площ і тваринницького поголів'я в багатьох регіонах, створюючи передумови для подальшої ломки аграрних відносин.

Торкаючись головного фактору передумови кризи, безумовно, можна констатувати, як першоджерело сформованої ситуації слід вважати непропорційний розвиток індустрії та сільського господарства, що виник через наслідки війн 1910-их років. Ці події, а також ліквідація в роки воєнного комунізму поміщицьких і фермерського типу («куркульських») господарств, що до 1917р. виробляли левову частку товарного зерна, стали причиною глибокого занепаду

¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. Т.1. 1918-1941. Київ : Політвидав України, 1976. С. 125.

² Осокіна Е. А. За фасадом «сталінського изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 68.

економіки, водночас сприявши відродженню напівнатуральних селянських господарств, орієнтованих переважно на внутрішнє споживання. У результаті вони не могли забезпечити тієї кількості збіжжя, яка була потрібна для прискореного індустріального ривка. Навіть за умови поступового відновлення промислових потужностей на початку 1920-х спостерігалася нестача зерна, що підсилювалася як погодними катаклізмами, так і несприятливим зовнішньополітичним становищем, коли СРСР відчував фінансові ускладнення через міжнародну недовіру.

Як одним із наслідків кризи, слід також зазначити знецінення радянської валюти. Після жовтневого перевороту та громадянської війни радянська економіка зіткнулася з глибокою фінансовою кризою. Надмірна емісія грошей, спричинена необхідністю фінансування державних витрат за відсутності стабільних доходів, призвела до гіперінфляції. До 1923 року курс рубля щодо долара США досяг астрономічних значень. У відповідь на цю ситуацію радянський уряд ініціював грошову реформу 1922-1924 років, яка передбачала введення нової валюти – червінця, забезпеченого золотом та стабільними іноземними валютами¹. Цей крок був спрямований на стабілізацію грошового обігу та відновлення довіри до фінансової системи. Однак, незважаючи на ці заходи, економіка залишалася вразливою до зовнішніх і внутрішніх шоків, а рубль – нестабільним. Радянський уряд, окрім зерна, намагався залучати валюту й за рахунок інших видів експорту, зокрема лісу, хутра тощо. Такі канали потребували довшої підготовки та не могли дати настільки масштабних поставок, як вивіз хліба. За роки НЕПу СРСР щорічно експортував десь понад 2 млн. тон збіжжя, тоді як до 1917 р.-9-11 млн. тон. Лише в 1930 році в умовах насильницької колективізації було вивезено приблизно п'ять мільйонів тон зерна, що дозволило поповнити запаси валюти та спрямувати її на індустріальні потреби.

¹ Alec Nove. *An Economic History of the USSR*. Penguin (Non-Classics), 1990. P. 117.

Торкаючись соціального аспекту, скоріше, в форматі деструктивної ситуації, слід відмітити, що наприкінці травня 1928 року, при відвідуванні Й. В. Сталіним комакадемії Свердловського університету¹, було виділено декілька головних тез, які на його думку, уособлюють ставлення партійного керівництва щодо бачення гострої наростаючої кризи, яка ставала на момент початку 1927 року. Власну думку (вона, фактично, стала головною цією зустрічі) Й. В. Сталін зосереджував на тезах, які торкаються проблем попиту на хліб для промисловості, міського населення та регіонів, які спеціалізуються на технічних культурах, і тому факторі, що безпосередньо попит на хліб зростає значно швидше, аніж виробництво товарного зерна. Навіть маючи великі запаси у порівнянні з попередніми роками, держава зіткнулася з проблемою нестачі хліба. Це призводить до активнішого переслідування заможних верств села й куркульських господарств, котрі, як припускав Й. В. Сталін, свідомо саботували реалізацію соціалістичної політики.² Й. В. Сталін акцентував уваги, що посівні площі до 1928 року вже повернулися на довоєнний рівень і навіть загальна валова кількість зерна сягала показників царської Росії. Проте товарна частка (та, що йде на ринок) лишалася суттєво нижчою, ніж раніше. Й. В. Сталін пояснює це тим, що після жовтневої революції змінилася структура сільського господарства, від великих поміщицьких чи куркульських латифундій держава перейшла до безлічі індивідуальних дрібних і середніх селянських господарств. Останні, на його переконання, не мають технічних можливостей застосовувати машини, добрива, розвивати наукові методи роботи, а тому пропонують мінімум товарного зерна. Для порівняння ним наводиться приклад колгоспів і радгоспів, які дають майже половину свого валового врожаю як товарне зерно, тоді як індивідуальні господарі продають лише близько десятої частини.³ Зазначений контраст виконує функцію ідеологічного

¹ Сталін Й. Про індустріалізацію та хлібну проблему: Промова на пленумі ЦК ВКП(б) 9 липня 1928 р. Твори. Т. 11. Київ: Політвидав України, 1950. С. 187.

² Там само. С. 81.

³ Там само. С. 83.

доказу. Держава, за Й. В. Сталіним, має підтримувати укрупнення і колективізацію, оскільки саме великий аграрний сектор, на його думку, може забезпечити потрібну кількість зерна на ринку.

Й. Сталін наголошує, що недосконале планування залишалось гострою точкою, але ж його неможливо вважати єдиним чинником проблем. Він зауважує, що в господарстві СРСР існує чимало неохоплених плановими методами елементів, включно зі суспільними групами, налаштованими вороже до радянської влади. Така багатоконпонентність системи, на думку Й. В. Сталіна, унеможлиблювала зведення всіх труднощів лише до випадкових прорахунків. Із цього випливає політична аргументація, яку використовували сталінські соратники, аби посилювати тиск на дрібних виробників та виправдовувати надзвичайні заходи проти куркульських елементів. Ідея про те що великі господарства переважно гарантують високу товарність, стала одним із головних обґрунтувань для впровадження широкомасштабної колективізації наприкінці 1920-х – початку 1930-х. В реальності перехід до централізованих методів, попри декларовану ефективність, супроводжувався репресіями, адміністративним тиском і придушенням економічних альтернатив. А як наслідок, це все давалось взнаки на соціальному житті сільських громад. Слід зазначити, що погляд Й. В. Сталіна, в цих висловлюваннях, можна вважати поєднанням економічної прагматики з політичним наступом, спрямованим на повне підпорядкування аграрного сектора державі й партійному апаратові¹.

У резолюції липневого (1928 р.) пленуму ЦК ВКП(б) наголошувалося, що труднощі на хлібному фронті виникли через порушення ринкової рівноваги: платоспроможний попит селян зростав значно швидше, аніж пропозиція промислових товарів. Найбільше сприяли цьому збільшені доходи села, особливо

¹ Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 72

куркульських і заможніших верств. Об'єктивні умови, згідно резолюції, ускладнилися ще й помилками в плануванні заготівель: запізнілими поставками промислових товарів, недостатньою податковою ставкою для більш забезпечених прошарків і не вигідним співвідношенням цін на зерно порівняно з іншою сільськогосподарською продукцією. Ідеологія також підтримувала ідею про те, що капіталістично налаштовані елементи нібито підривали успішне проведення хлібозаготівель, що змусило партійне керівництво вдаватися до надзвичайних засобів.¹

Проте всю відповідальність за виникнення гострої хлібозаготівельної кризи Сталін і його прибічники покладали на класового ворога-куркулів, приватних хлібозаготівельників і хліботорговців. Тоді ж Сталіним була висунута сумнівна «теорія» про загострення класової боротьби в країні по мірі її просування до соціалізму. На практиці ця «теорія» вела до розпалювання класової боротьби в країні і відкривала шлях до масових репресій.

Одним із наслідків кризи також стало введення карткової системи в країні. Запровадження карткової системи в 1928 році стало адміністративною реакцією на гостру нестачу продовольства, спричинену провалом хлібозаготівель. Собою це ознаменувало крах моделі державного регулювання, що намагалася зберегти ілюзію ринкової логіки в умовах дедалі глибшого втручання центру в усі сфери економічного життя. Слід сказати, що формально заходи мали на меті гарантувати базове забезпечення населення продуктами першої необхідності, тобто, по суті йшлося про запровадження системи соціального розшарування, у якій продовольча пайка слугувала індикатором наближеності до владного ресурсу.

Першими територіями, де розпочали видачу хліба за картками, стали регіони України, сталось це в середині 1928 року. Уже в 1929 році рішенням від 14 лютого

¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. Т.1. 1918-1941. Київ: Політвидав України, 1976. С. 350.

карткова система поширилася на увесь Союз, але процес упровадження відзначався високим рівнем хаосу, розтягуючись на кілька місяців¹. Після затвердження переліків підприємств і категорій споживачів, картки почали виконувати функцію фактичного посвідчення соціальної корисності особи. На практиці це призвело до створення жорсткої ієрархії доступу до продовольчих ресурсів, що залежала від місця роботи, професії, територіального розташування. Централізований розподіл фондів вочевидь віддавав перевагу населенню промислових зон і особливо «провідним» підприємствам, заводам у Москві, Донбасі чи на Уралі. Дрібні міста або артілі отримували значно скромніші норми або взагалі випадали з механізму постачання.²

В рамках цієї системи розмежування між «гідними» і «негідними» отримувачами продовольства. Для робітників військово-промислового комплексу, транспорту, зв'язку та інженерного складу встановлювались щоденні норми у 800 грамів хліба; службовці мали право на 300 грамів; пенсіонери, інваліди та безробітні – на 200гр.

У найгіршому становищі стала категорія «нетрудових елементів», до якої зараховувалися не лише дрібні торгівці, промисловці чи священнослужителі, а й домогосподарки молодшого віку³. Їм узагалі не надавалось права на отримання пайка. Цей факт позбавляв значну частину громадян радянського суспільства засобів до існування й змушував їх або шукати «легітимну» роботу, або звертатися до чорного ринку, підриваючи легальну економіку зсередини.

На цьому ґрунті, карткова система переросла рамки тимчасового заходу, набувши ознак інституціолізованого насильства. Вона стає відповіддю на

¹ Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 65.

² Там само. С. 91.

³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 314.

економічну дисфункцію, перетворивши в засіб політичного контролю. Режим отримав у свої руки важіль, здатний обмежувати доступ до ресурсів і соціального становища людини. Позбавлення картки ставало свого роду вироком. Це закріплювало нерівність, розмивало принцип загального соціального захисту та формувало в масовій свідомості уявлення про партію як єдине джерело виживання. Формально, карткова система мала розв'язати проблему дефіциту, але вона сама по собі стала частиною кризи довіри до радянської економіки. Необхідність регулювати обіг елементарних товарів через систему дозволів і списків виокремлював фактичну неспроможність адміністративно-командного управління забезпечити стабільний обіг продукції у межах навіть мінімального задоволення потреб. Держава вже не лише контролювала виробництво, а й монополізувала доступ до базових благ, чим підмінила собою ринок як механізм саморегуляції, а отже – й економічну свободу як таку.

29 грудня 1928 року з'явилася доповідь, у якій Анастас Мікоян проаналізував перебіг хлібозаготівель.¹ У документі зазначалося, що за період від липня до листопада 1928/29 сільськогосподарського року загальна центральна заготівля зерна в масштабах усього Союзу, за попередніми оцінками, становила 296,5 мільйона пудів. У підсумку це дорівнювало 49,4 відсотка річного плану. Для порівняння на 1 грудня 1926/27 року вдалося заготовити 340,1 мільйона пудів (52,5 відсотка від загальної цифри), а в 1927/28 році – 265,8 мільйона пудів. Відтак заготівлі нинішньої кампанії були на 30,7 мільйона пудів більшими, ніж за той же відтинок часу у 1927/28-му, але водночас виявилися на 43,6 мільйона пудів меншими порівняно з 1926/27 роком.²

¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва : РОССПЭН, 1999. С. 473.

² Там само.

Таблиця 1. Порівняння продовольчих культур і частки продовольчого хліба у загальній заготівлі (у %).

	Продовольчих (у млн пуд.)	Частка продовольчого хліба. у загальній заготівлі у %
1926/27 г.	274,3	80,7
1927/28 г.	220,5	83
1928/29 г.	200	67,5

Таблиця складена за матеріалами видання «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 473.»

А. Мікоян зауважує, що показники знижуються і через особливості розподілу культур. Інакше кажучи, скорочення обсягів продовольчих сортів (насамперед жита і пшениці) негативно вплинуло на загальний результат. Це свідчить про потребу детальнішого вивчення структури врожаю, оскільки недостатній збір жита й пшениці унеможливував досягнення оптимальних планових орієнтирів. У ширшій перспективі ці дані демонструють, що, попри загальне зростання валових цифр у деякі проміжки часу, регіональні й сортові нюанси можуть істотно коригувати кінцеву оцінку виконання державних завдань. Незважаючи на певне перевищення показників попереднього (1927/28) року, поточна динаміка не зрівнялася з успіхами 1926/27-го, коли було досягнуто значно більших обсягів центральних заготівель.

Загальний обсяг заготівлі зернових культур виявився на 30,7 мільйона пудів більшим, ніж торік. Водночас найважливіші продовольчі хліби – жито та пшениця – зменшилися на 20,5 мільйона пудів порівняно з попереднім роком.¹ У підсумку це

¹ Там само.

й стало головним несприятливим результатом останньої заготівельної кампанії з точки зору покультурного складу.

З точки зору динаміки хлібозаготівельних кампаній другої половини 1920-х рр., слід звернути увагу на порівняння планів хлібозаготівель в період із 1926 по 1929 роки¹

Таблиця 2. Порівняння планів хлібозаготівель в період від 1926-1929 рр.

	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад
1926/27 г.	5,5	32,3	89,7	108,7	60,2
1927/28 г.	17,1	60,4	82,8	64	41,5
1928/29 г.	14,4	46,6	86,4	95,8	96,9

Таблиця складена за матеріалами видання «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 473.»

У вересні та жовтні обсяги заготівлі зернових культур виявилися вищими, ніж у 1927/28 і 1926/27 роках, хоч і простежується сповільнення показників у листопаді. Загальний результат за листопад усе ж перевершив минулорічні дані, однак варто зауважити, що в листопаді 1927-го заготівельна криза вже тривала. Якщо розглянути динаміку заготовок продовольчих сортів (жита і пшениці) по місяцях (у мільйонах пудів), то ситуація виглядає так²:

Таблиця про динаміку заготівель сортів жита і пшениці про роках і місяцям.

	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад
1928/29 г.	3,7	23,1	65,5	71,2	36,4

¹ Там само.

² Там само. С. 474.

1927/28 г.	15,7	56,8	69,4	48,9	29,7
1926/27 г.	12,4	40,3	70,2	77,3	74,1

Таблиця складена за матеріалами видання «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 473.»

Попри зростання зборів у вересні-жовтні 1928/29, порівняно зі згаданими попередніми періодами, листопадове уповільнення частково нівелювало перевагу, яку спостерігали на початку заготівельного сезону. Це підкреслює, як сильно ускладнювалася ситуація тоді, коли виробничі показники з різних місяців не склалися в єдиний узгоджений вектор зростання.

Переходячи до цифр, які торкаються безпосередньо динамічної структури хлібозаготівельної кампанії, слід торкнутися аналізу перебігу хлібозаготівельної кампанії, описуючи кожний окремий регіон. Нижче продемонстровано результат кампанії в порівнянні із минулими роками¹:

Таблиця 3. Наслідки хлібозаготівельних кампаній по регіонах.

Групи районів:	Заготовлено в млн пуд.			Удільна вага в %		
		1927/28	1926/27	1928/29	1927/28	1926/27
Південна (УРСР, Північний Кавказ, Крим)	83,5	170,9	211,9	28,2	64,3	62,3
Центральна (Середня Волга, Нижня Волга, ЦЧО)	51,1	89,9	69,3	30,3	19,2	20,4
Східна (Сибір, Казахстан, Татарська республіка, Урал, Башкирська республіка)	115,1	43,7	58,7	38,8	16,5	17,2

¹ Там само.

Інші райони (Середня Азія і В'ятська губ.)	8	0,1	0,2	2,7		0,1
Загалом по Союзу	296,5	265,8	340,1	100	100	100

Таблиця складена за матеріалами видання «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 473.»

За п'ять місяців заготівель жита і пшениці найбільші зміни торкнулися географічного розподілу заготовленого зерна, де вагомий зсув відбувся на Схід.¹

Таблиця 4. Географічний розподіл заготівель зерна.

Групи районів	1926/27 г.	1927/28 г.	1928/29 г.
Південа	62,9	67,7	22,4
Центральна	19,5	15,3	31,9
Східна	17,5	17	43,9
При цьому окремо по УРСР	35,7	53,1	10,4

Таблиця складена за матеріалами видання «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 473.»

¹ Там само.

Таке співвідношення говорить про суттєве переформатування географічної бази продовольчих поставок, коли традиційно провідні аграрні регіони втратили перевагу, тоді як східні території почали займати помітнішу позицію. Це, ймовірно, відбилося як на внутрішніх логістичних процесах, так і на самій структурі зернового балансу, оскільки падіння частки південної та української зони супроводжувалося різким збільшенням внеску східних областей.

Порівняно з попереднім сезоном (липень–листопад), коли південні області забезпечували понад дві третини (понад 66%) продовольчих хлібів, цього разу їх частка знизилася до 22,4 відсотка. В Україні, що раніше вважалася найзручнішим регіоном для вирощування зернових, обсяг жита й пшениці тепер становив лише 10,4 відсотка проти торішніх 53 відсотків. Водночас більш віддалені східні регіони, які під час початку минулої заготівельної кампанії давали тільки 17 відсотків союзних поставок продовольчих хлібів, цього року збільшили свою частку до 44 відсотків. Зі скороченням загальних обсягів заготівель у південних районах ще швидше зменшувалася частка продовольчих сортів у їхній структурі. Так, в Українській РСР у вересні частка жита й пшениці в загальному зборі зернових досягала 50,3 відсотка, у жовтні вона впала до 28 відсотків, а в листопаді — до 21,6 відсотка; наприкінці листопада цей показник знизився до 20 відсотків. На Північному Кавказі у вересні продовольчі сорти займали 71,6 відсотка в загальному зборі зерна, у жовтні — 63 відсотки, у листопаді — 33,8 відсотка, а в останні десять днів листопада — лише 21 відсоток.¹

Найбільший дефіцит продовольчих зернових за п'ять місяців зумовлений скороченням постачань жита: до 1 грудня 1928/29 сільськогосподарського року заготовлено 35,6 мільйона пудів проти 62,8 мільйона у 1927/28 і 67,5 мільйонів у 1926/27. Частка жита в сукупних обсягах заготівлі знизилася з 23,6 відсотка торік до 12 відсотків нині, а в листопаді вона впала навіть до 8,5 відсотка. Пшениці

¹ Там само. С. 475.

встигли зібрати дещо більше порівняно з минулим роком: 164,4 мільйона пудів за п'ять місяців 1928/29, тоді як у 1927/28 було 157,7 мільйона. В 1926/27 році цей показник сягав 206,8 мільйона, тож навіть перевищення нинішніх цифр над торішніми не компенсує браку продовольчого зерна. Кормові культури загалом демонструють зростання, головним чином за рахунок вівса. За період до 1 грудня 1928/29 заготівля вівса становила 41,6 мільйона пудів (49,9 відсотка річного плану), у 1927/28 – 17,5 мільйона (40,9 відсотка), а в 1926/27 – 22,4 мільйона (36,7 відсотка). Поставки ячменю (20,1 мільйона пудів) перевищили торішні, але виявилися нижчими за 24 мільйони, зафіксовані у 1926/27. Через надмірну вологість показники кукурудзи залишилися на невисокому рівні: на 1 грудня нарахували 6 мільйонів пудів, тоді як у 1927/28 фіксували 7,9 мільйона, а в 1926/27 – 9,4 мільйона.¹

Основні висновки щодо результатів заготівлі зерна виявляють, що, попри задовільний сукупний обсяг усіх зернових культур, продовольчі сорти (насамперед жито і пшениця) скоротилися порівняно з минулим роком на 20,5 мільйона пудів. В перші дві п'ятиденки грудня помітні незначні зрушення (9,1 мільйона пудів для першої та 10,5 мільйона для другої п'ятиденки), загальний рівень не гарантує виконання грудневого плану. Особливо ризикованою виглядає реалізація річних показників на Північному Кавказі, в Україні, Центрально-Чорноземній області (ЦЧО) та в Татарській республіці.² Найімовірніше, тамтешні плани не вдасться виконати повністю, отже постає питання про перевиконання в інших зонах — на Уралі, в Сибіру, Казахстані, Башкирській республіці та в Поволжі. Це, в свою чергу, значно б'є на підвищення навантаження на партійні, радянські та заготівельні структури й створення максимально вигідних умов для нарощування темпів збору. Передбачається, що кожному з цих регіонів варто ставити більш високі цілі, аніж

¹ Там само.

² Там само. С. 476.

ті, що випливають із затвердженого плану, стимулюючи їх перевиконати заплановане.

Разом із розширенням асортименту дефіцитних промтоварів для зернових регіонів, центральні торговельні організації отримали вказівку посилити завезення також і тих позицій, які вважалися достатніми для масових потреб селянського населення. В цілому постачання дефіцитної продукції відповідало затвердженим планам. Щодо додаткового браку цих товарів, то він посилювався зростанням ціни на зерно. Особливо це стало відчутним після завершення впливу інших чинників, які стримували платоспроможний попит (зокрема, сплати податків чи страхових зборів). Із тим у ряді регіонів зафіксовано перебої із постачанням достатніх товарів, спричинені недосконалою діяльністю торговельної мережі. Незважаючи на розширені плани постачань і загалом задовільне їхнє виконання, у всіх без винятку зернових районах спостерігали товарний голод. Найгіршою була ситуація у східних зонах, де і дефіцитні, і нібито достатні товари розкуповувалися одразу після надходження до сільських кооперативів, внаслідок чого пропозиція не встигала наздогнати реальні потреби селян.

Варто вказати, що соціально-економічні та політичні наслідки хлібозаготівельної кризи 1927-1928 років мали не тимчасовий, а системний характер, і позначили собою завершення цілого етапу в історії радянської економіки та державної політики. Кризові прояви не були випадковими ані за змістом, ані за формою, а віддзеркалювали глибокий конфлікт між логікою адміністративно-командного управління і ринковою природою НЕПу, який вимагав хоча б мінімального простору для саморегуляції господарських відносин.

Соціальні наслідки кризи виявились у драматичному загостренні становища сільського населення. Розрив між містом і селом, спровокований нееквівалентним обміном, уможливив перетворення селян на об'єкт напіввійськової експропріації. Запровадження карткової системи, обвал внутрішнього ринку, заборона приватної

торгівлі, конфіскації у дрібних та середніх власників знищувало залишки довіри селян до держави й унеможлилювало будь-яку продуктивну мотивацію в аграрному секторі. Приватний товаровиробник-селянин втратив не лише право вільно розпоряджатися своїм майном, але й елементарне відчуття соціальної безпеки. Зменшення життєвого простору для дрібного товаровиробника породжувало масове розчарування, страх, спроби саботажу та сплески протестної активності.

В економічному сенсі наслідком кризи стало згорання НЕПу як моделі відносної рівноваги між директивним планом і ринковим механізмом. Сталінська інтерпретація провалу хлібозаготівель як зумисного саботажу з боку заможного селянства надала партійному центру формальний привід для форсування репресивно-мобілізаційної моделі. На зміну ідеї кооперації, яку ще захищав М. Бухарін, прийшло переконання у необхідності прямого державного насильства як єдино можливого засобу контролю над аграрним ресурсом. Внаслідок цього ринок був остаточно демонтований, державна торгівля монополізувала товарообіг, а курс на форсовану індустріалізацію й колективізацію розпочався без залишків компромісності. Політично криза спровокувала різке загострення внутрішньопартійної боротьби. Зіткнення між сталінським курсом на жорстку централізацію й позицією «правих» навколо Бухаріна, які наполягали на продовженні економічного діалогу з селянством, вилилося у репресивну чистку ідеологічного фронту. Спроба Бухаріна зберегти елементи гнучкості була розцінена як «уклон вправо», що у нових умовах трактувалося не просто як помилка, а як політична зрада. На тлі поглиблення господарських труднощів його застереження про небезпеку перетворення «надзвичайних заходів» у сталу практику і повернення до військового комунізму набули пророчого звучання. Але в межах партійної дисципліни вони втратили право на існування.

Додатково, попри певне перевищення загальних обсягів зібраного зерна (на 30,7 млн пудів більше, ніж у попередньому році), зафіксовано суттєве скорочення саме продовольчих культур – жита та пшениці (на 20,5 млн пудів)¹. Це стало фактором свідчення наявності невирішених дисбалансів у зерновому балансі країни.

По-перше, структура врожаю змістилася у бік кормових культур (овес, ячмінь), що частково компенсувало сукупні обсяги, але не задовольнило зростаючий попит на продовольче зерно. Особливо тривожним є падіння частки жита – його частка зменшилася з понад 20 відсотків до 12, а в останні періоди – навіть нижче 10 відсотків.² Жито та пшениця – критичні у повсякденному харчуванні та формуванні стабільних зернових резервів. Їхня нестача відчутніше загрожує продовольчій безпеці та посилює залежність від окремих регіонів, які все ще не спроможні компенсувати зниження врожаю через брак інфраструктурних можливостей або організаційних ресурсів.

По-друге, у регіональному розрізі виявлено помітний зсув центру ваги на Схід: якщо раніше головними постачальниками жита та пшениці були південні області та Україна, то тепер зростаючу роль перебирають на себе Урал, Сибір, Казахстан і частково Поволжя. Проте підвищені завдання, які офіційно ставляться східним районам із метою перекрити брак зерна в південних регіонах, потребують значної мобілізації місцевих адміністративних, кооперативних та логістичних структур. У доповіді Анастас Мікоян писав, що навіть у листопаді, коли виконання планів вимагало максимальної концентрації зусиль, темпи заготівель уповільнювалися; відтак постала потреба як в технічному перерозподілі планів, так

¹ Там само. С. 479.

² Там само.

і у комплексному стимулюванні місцевого населення (через збільшення завезення дефіцитних промтоварів, розвиток системи пайових внесків тощо)¹.

По-третє, наявний дефіцит промтоварів у зернових районах та неритмічність поставок товарів повсякденного вжитку посилюють соціально-економічну напругу й негативно впливають на інтерес селян до виконання державних поставок. Бодай незначне зростання цін на хліб разом із підвищенням грошових доходів села через низку об'єктивних чинників (погашення податків, збирання страхових платежів, самооподаткування) не супроводжувалося повноцінною товарною пропозицією. Унаслідок цього селянський попит на споживчі товари суттєво не задовольнявся, що стимулювало товарний голод навіть за умови загалом непоганої зернової заготівлі.

По-четверте, недосягнення необхідного темпу заготовок у листопаді та ризик невиконання річних планів у певних регіонах (Україна, Північний Кавказ, ЦЧО, Татарстан) спричинили рекомендації збільшити завдання іншим районам (Сибіру, Уралу, Башкирії, Казахстану). А це, в свою чергу, покладає додаткове навантаження на ті місцевості, що мають вищу врожайність чи певні логістичні переваги, але і зумовлює ризиковану концентрацію виробничих сил у вузькому географічному секторі, стикаючись при цьому з об'єктивними обмеженнями інфраструктури та трудових ресурсів.

Навіть попри деякі оптимістичні показники (зокрема, зростання поставок вівса, часткове перевищення минулорічних цифр заготівлі пшениці), доповідь Анастаса Мікояна наочно засвідчує неоднорідність економічної ситуації в зерновому секторі й потребу негайної корекції адміністративних та ринкових важелів для стабілізації продовольчого ринку. Заходи, окреслені керівництвом (поглиблення податкового тиску, активізація самооподаткування, налагодження

¹ Там само.

масових закупівель промтоварів та кооперативна діяльність), матимуть обмежений ефект без структурних змін у виробничій і логістичній сферах, здатних гарантувати вчасне транспортування, зберігання та розподіл зернових ресурсів. В кінцевому результаті, викликом лишається питання регіонального балансу, коли масштабні завдання перекладаються на окремі східні райони, котрі, попри певні успіхи, не можуть цілковито компенсувати нестачу жита і пшениці в традиційно провідних аграрних осередках. Це в довготривалій перспективі може посилити внутрішню диспропорційність, створити додаткові соціальні конфлікти та перешкодити країні досягати належної стабільності у сфері продовольчого забезпечення.

Отже, одним із важливих наслідків застосування надзвичайних заходів стало згорання нової економічної політики та руйнування ринкових структур. НЕП, запроваджений у 1921 році, передбачав певну лібералізацію економіки, допускаючи елементи ринку і приватну торгівлю та підприємництво. Але внаслідок проведення тривалої політики нееквівалентного обміну з аграрним сектором, зіткнувшись із труднощами в заготівлі зерна, більшовицький уряд вирішив повернутися до більш жорсткого контролю над економікою. Були запроваджені надзвичайні методи управління економікою. Це призвело до різкого обмеження приватної ініціативи та повернення, фактично, до методів часів воєнного комунізму, до централізованого планування. Арешти приватних торговців і т. зв. «куркулів», закриття базарів, ринків, кооперативів, бірж і ярмарків стали логічним продовженням цієї політики. Держава прагнула усунути приватну торгівлю, яка, як вважалося, сприяла розвитку спекуляції та зривала державні хлібозаготівлі підривала «соціалістичні» принципи. Це призвело до зникнення традиційних місць обміну товарами та послугами, що особливо болісно відчували селяни, які втратили можливість вільно реалізовувати свою продукцію та забезпечувати себе необхідними товарами. Важливо згадати також що уряд, застосовуючи кримінальне законодавство, вдавався до вилучення зерна та іншого майна у тих, хто відмовлявся здавати продукцію за встановленими

«твердими» державними цінами. Тож, конфіскація майна теж стала болісною темою. Через те, що селяни часто-густо чинили спротив, зазвичай, ці заходи часто супроводжувалися репресіями та насильством¹.

Ще одним з наслідків запровадження надзвичайних заходів стало введення нормовано-розподільчої системи постачання населення, що стало відповіддю на зростаючий дефіцит товарів. Держава встановила норми споживання та розподіляла продукти харчування та товари першої необхідності за картками, за т. зв. класовим принципом. Держава стала контролювати процес споживання, що обмежувало свободу вибору та погіршувало якість життя населення. Ліквідація ринкових структур завершила процес переходу до планово-централізованої економіки. Держава брала під контроль усі сфери економічної діяльності. Зникли приватні підприємництва та встановилась державна монополія на виробництво та розподіл товарів. Це мало далекосяжні негативні наслідки для економіки країни, зокрема зниження її ефективності та інноваційності.

Нарешті, слід зазначити, що хлібозаготівельна криза викликала новий спалах внутрішньопартійної боротьби. Погляди Бухаріна та його прибічників, що пропонували альтернативну модель відносин з селянством, були оголошені «правим ухилом».

¹ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. С. 179.

Висновки

Отже, переходячи до висновків, слід зазначити, що вся ідея дослідження полягала в тому, аби показати багатовимірність процесів, пов'язаних із хлібозаготівельною кризою наприкінці 1920-х років. Робота спрямована на виявлення причин виникнення хлібозаготівельної кризи, витоків і наслідків тих економічних та політичних рішень, які сформували підґрунтя подальших перетворень у сільському господарстві і розпалили внутрішньопартійне протистояння. Завдяки зібраним джерелам та їх порівняльному аналізу вдалося з'ясувати, завдяки чому введені тоді адміністративно-репресивні заходи перетворилися на постійний засіб заготівель зерна.

Розглянутий в розділах матеріал зробити висновок, що основною причиною виникнення гострої хлібозаготівельної кризи був тривалий нееквівалентний обмін між державною промисловістю і селянськими господарствами. Нееквівалентність обміну був основним дестабілізуючим фактором господарсько-політичної системи НЕПу без якого не можливо було забезпечити відновлення та розвиток крупної державної промисловості. В умовах відсутності великих зарубіжних інвестицій більшовики намагалися використати внутрішні ресурси, насамперед, з сільського господарства. Прагнучі якнайшвидше індустріалізувати країну, більшовики розглядали селянське господарство як свого роду «дійну корову», намагаючись викачати з нього якомога більше ресурсів. Така політика більшовиків свідомо створила кризу. Хлібозаготівельна криза створила загрозу планам промислового будівництва, ускладнюючи економічне становище в місті і в селі.

Для виходу з гострої кризи існувало декілька можливостей: підвищення державних хлібозаготівельних цін, закупівля на світовому ринку недостатніх обсягів зерна для задоволення внутрішніх потреб тощо. Але радянсько-компартійне керівництво обрало інший шлях. Були запроваджені надзвичайні адміністративно-репресивні методи. Їх використання призвело до тектонічних зрушень в соціально-

політичному та економічному житті суспільства. Наслідками стали прискорена ліквідація НЕПу, ринкової інфраструктури, запровадження нормованої (карткової) системи продовольчого забезпечення населення, зростання соціальної напруги в суспільстві, загострення внутрішньопартійної боротьби.

Обставини, які вийшли на передній план у ході хлібозаготівельної кризи, виявили глибоку залежність економічної політики від внутрішньопартійних протиріч і особистих амбіцій керівництва. Окреслені в роботі факти про боротьбу за «правильний» курс у аграрному секторі постійно перепліталася з пошуком варіантів утримання влади всередині партійної верхівки.

Дії державного керівництва, що ставило за мету вижимання ресурсів з сільського господарства, підштовхнули селян до відкритої чи прихованої протидії і спротиву. Стимульоване пропагандою поширення ідеї «куркульської загрози» та курс на розпалювання класової боротьби полегшувало використання надзвичайних заходів. Позбавлені економічних стимулів і водночас загнані в кут адміністративними розпорядженнями селяни втрачали будь-який простір для самостійного планування. Офіційні особи демонстрували впевненість у «правильності» такого шляху, але надалі це спричинило глибші соціальні розлами, помітні навіть на регіональному рівні.

Зокрема, прискорені методи заготівель гальмували ініціативність у виробництві, оскільки населення усвідомлювало, що додаткові врожаї швидко конфіскують без належної компенсації. Засвідчені в дослідженні факти переконують, що заготівельна криза не зводилася лише до тимчасового неврожаю чи прорахунків у плануванні. Йшлося про підґрунтя значно ширших зрушень, коли амбітні політичні проєкти накладалися на економічні обмеження й швидко переростали у кризові явища для мільйонів селянських господарств. Відмова від збалансованих підходів задля посилення примусових методів мала негативний

вплив на якість життя населення і зрештою визначила подальшу траєкторію розвитку сільського господарства на роки вперед.

Події, зумовлені хлібозаготівельною кризою, мали вплив за межами поточних економічних труднощів. Зміни в аграрному секторі фактично переросли у визначальний чинник, який зумовив появу нових форм централізованого управління та посилення бюрократичних інструментів контролю. На хвилі наполегливої вимоги держави про негайне покриття нестачі збіжжя селяни зіткнулися з формальною відсутністю механізмів взаємної вигоди та забезпечення, що ще більше підірвало довіру до владних обіцянок. Адміністративно-репресивний тиск дедалі глибше інтегрувався в суспільно-економічну систему, створюючи передумови для масштабнішого переходу до централізованих методів господарювання, які незабаром набудуть форму форсованої колективізації.

Примусові хлібозаготівлі і політика «ножиць цін» поглибили економічну і соціальну кризу, яка лише підштовхувала до жорсткішого контролю з боку держави, що, в подальшому, опосередковано, вилилось в Великий Голодомор. Загострення політичної боротьби в компартії відбувалося на фоні наростання внутрішніх протиріч щодо продовольчої політики і перспектив НЕПу. Сталін використав хлібозаготівельну кризу для знищення політичних конкурентів і встановлення повного контролю над економікою і суспільством. На основі цього, хлібозаготівельна криза стає не лише економічною проблемою, але й симптомом глибокої політичної трансформації, що знаменувала перехід до тоталітарної моделі управління, де політична боротьба за владу інтегрувалася з економічними викликами, і визначила вектор розвитку країни на наступні десятиліття.

Список використаних джерел і літератури

1. Бухарин Н. И. Заметки экономиста. К началу нового хозяйственного года. 30 сентября 1928 г. Избранные произведения. М.: Политиздат, 1990. С.431-453.
2. Бухарин Н. И. Заметки экономиста. Партия и оппозиция на пороге XV партсъезда. Доклад на собрании актива Ленинградской организации ВКП(б). 26 октября 1927 г. Избранные произведения. М.: Политиздат, 1990. С.474-502
3. Бухарин Н. И. О новой экономической политике и наших задачах / Большевик. № 9-10. 1925. С. 4-5
4. Бухарин Н. И. Статья из БСЭ. Бухарин Н.И. Избранные труды. Ленинград: Политиздат, 1988. С.25-34.
5. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік. Відділ 1. Ч. 1. Харків: Друк. УВО ім. М. Фрунзе, 1927. 650 с.
6. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. Харків : Нар. комісаріат юстиції, Укрголовліт, 1928. 512 с.
7. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Харків : Юрид. вид-во Нар. комісаріата юстиції УСРР, 1929. 512 с.
8. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том. 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6–11 апреля 1928 г. / В. П. Данилов та ін; ред. О. В. Хлевнюк. Москва: МФД, 2000. 495 с.
9. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. 800 с.
10. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. Т.1. 1918-1941. Київ : Політвидав України, 1976. 1007 с.

11. Реабілітовані історією. Харківська область. Книга перша. - Ч. 2 / Харків: Оригінал, 2008. 672 с.
12. Лист Голови урядової комісії по допомозі потерпілим від неврожаю селянам України до Раднаркому УСРР про необхідність подальшого постачання хлібом цих районів. 22 червня 1929 р. Центральний державний архів вищих органів (ЦДАВО) України. Ф. 27. оп. 9. спр. 523. Арк. 51-57.
13. Микоян А. И. О снижении цен. Москва-Ленинград. ВЦИК, 1927. 72 с.
14. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 29 июля - 9 августа 1927 г. Документы и материалы. В двух книгах. / ред. И. И. Кудрявцев. Москва: РОССПЭН, 2020. 617 с.
15. Расстрел по разнарядке, или как это делали большевики. Труд. 1992. 4 черв.
16. Сталин Й. Про індустріалізацію та хлібну проблему: Мова на пленумі ЦК ВКП(б) 9 липня 1928 р. Твори. Т. 11. Київ: Політвидав України, 1950. С. 187.
17. Сталин Й. Про правий ухил у ВКП(б): Мова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. (Стенограма). Твори. Т. 12. Київ: Політвидав України, 1950. С. 107.
18. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / ред.: В. П. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виолла. Москва: РОССПЭН, 1999. 880 с.
19. Хрущёв Н. С. Воспоминания. В 4 кн. Кн.1. Москва: "Московские Новости", 1999. 838 с.
20. Авторханов А. Технология власти. Frankfurt/Main: Possev-Verlag, V. Gorachek KG, 1976. 817 с.
21. Безруков Г. Зачем Сталин приезжал на Алтай. Алтайская правда. 1988. С. 5.

22. Волосник Ю. П. Нова буржуазія: риси повсякденного життя та діяльність в період непу. Повсякдення радянської доби. // Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. Серія «Історія». 2011. № 44. С. 122–129.
23. Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу НЕПу (на матеріалах України). Х: НПП «Контраст», 2014. 470 с.
24. Гриневич Л. Стаття 127 КК УСРР як важіль боротьби з приватником в умовах розгортання надзвичайних заходів на початку 1928 р. / Проблеми історії України: факти, судження пошуки. - 2011. - №20. - С. 177-192
25. Данилов В. П. 20-е годы: нэп и борьба альтернатив / Историка спорят. 13 бесед. - М., 1989. - С. 122-137
26. Дейчман Э. И. Алкоголизм и борьба с ним. Москва: Московс. рабоч., 1929. 224 с.
27. Демидов В. В., Угроватов А. П. Неизвестный визит. Земля Сибирь. 1992. С. 63–73.
28. Демидов В. В. Хлебозаготовительная кампания 1927/28 г. в сибирской деревне. Новосибирск: Актуальные проблемы истории советской Сибири, 1990. 193 с.
29. Десять лет советской науки. Москва-Ленинград. Государственное издательство, 1927. 480 с.
30. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: Т. 2. / ред.: В. М. Литвин та ін. Київ: НАН України. Інститут історії України. Ніка-Центр, 2011. 608 с.
31. Иванцов И. Г. Внутрипартийный контроль ВКП(б) в борьбе с хулиганскими проявлениями в среде коммунистов. 1920-е – начало 1930-х гг. Былые годы. 2011. С. 26–31.

32. Ильиных В. А. Налогово-податное обложение сибирской деревни. Конец 1920-х – начало 1950-х гг. Новосибирск: ГУП РПО СО РАСХН, 2004. 167 с.
33. История ВКП(б). Краткий курс / Под ред. комиссии ЦК ВКП(б). ЦК ВКП(б) «Правда», 1938. 353 с.
34. Історія українського селянства Т. 1. / О. В. Андрощук та ін.; ред. В. А. Смолій. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 2006. 631 с.
35. Калініченко В. В. Оренда землі в українському селі в роки НЕПУ (1921-1929 рр.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 14. С. 54–64.
36. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. - Харків, Основа, 1997. 400 с.
37. Капустян Г. Т. Дві “правди”, або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. Кременчук, 2003. 328 с.
38. Книга памяти Омской обл. Открытый список.
39. Книга памяти жертв политических репрессий в Новосибирской области. Вып. 5. Новосибирск: ООО «К-2», 2018. 382 с
40. Красильников С. А. Сталин и его эмиссары в Сибири в 1928 г. (культурологический аспект). Проблемы истории местного управления Сибири XVII-XX вв.: материалы регион. науч. конф. Томск, 1997. С. 87–91.
41. Кульчицький С. В. Історичне місце української радянської державності. Київ: Основи, 2002. 63 с.
42. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.

43. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами. Київ: Вид. дім "Альтернативи", 1999. 336 с.
44. Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. Х., 1992. 189 с.
45. Ларин Ю. Алкоголизм и социализм. Москва: 8-я тип. «Мосполиграф», 1929. 143 с.
46. Ларин Ю. Частный капитал в СССР. М.-Л.: Госиздат, 1927. 312 с.
47. Ленін В. І. Про Україну. Київ: Держполітвидав УРСР, 1957. 732 с.
48. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Москва: Госполитиздат, 1952. 720 с.
49. Немчинов В. С. Избранные произведения. Москва: Наука, 1967. Т. 2: Сельскохозяйственная статистика с основами общей теории. 499 с.
50. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. Москва: РОССПЭН, 2008. 351 с.
51. Павлюченков С. А. и др. Россия нэповская. Москва: Новый хронограф, 2002. 470 с.
52. Павлова И. В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. Вестник Удмуртского университета. 2005. № 7. С. 205-210.
53. Попович М. В. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005. 887 с.
54. Сахаров А. Н. Революционный тоталитаризм в нашей истории. // Коммунист. 1991. № 1. С. 60–71.
55. Северо-Казахстанская область в 1917-1957 гг. Алма-Ата, 1957. 155 с.

56. Сибирь в период строительства социализма и перехода к коммунизму. Культура Сибири в период социализма и развернутого строительства коммунизма 1937-1963 гг.: Новосибирск, 1965. Т. 4. 144 с.
57. Сибирь в период строительства социализма и перехода к коммунизму. Культурное строительство Сибири в 1917-1960 гг.: Новосибирск, 1962. Т. 1. 240 с.
58. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. М. Даниленко та ін.; ред. С. О. Васильченко. Київ: Либідь, 1991. 342 с.
59. Тимошик-Сударикова А. Тема історичного минулого та голодомору українського народу на сторінках паризького журналу "Тризуб". Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Журналістика. 2010. Вип. 17. С. 13–18.
60. Тугужекова В. И., Карлов С. В. Репрессии в Хакасии. Абакан: Изд-во Хакас., 1998. 112 с.
61. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. К., 1990. 141 с.
62. Шекшеев А. П. Политические репрессии в Хакасии и других регионах Сибири, 1920-1950-е годы: Материалы Межрегиональной научно-практической конференции, проходившей 20 декабря 2000 г. в Абакане. Абакан: Общество «Мемориал», 2001. 141 с.
63. Щусь О. Й. Створення військово-адміністративного апарату на Україні в 1920 р. і розгортання його діяльності. Київ, 1982. 311 с.
64. Alec Nove. An Economic History of the USSR. Penguin (Non-Classics), 1990. 448 p.
65. Channon J., Channon. The Russian and Soviet Peasantry, 1880-1991. Longman Publishing Group, 1999. 272 p.
66. Cohen S. Soviet Fates and Lost Alternatives. Columbia University Press, 2010. 359 p.
67. Davies R. W. The Industrialisation of Soviet Russia 2. London: Palgrave Macmillan UK, 1980. 185 p. URL: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-04524-2>

68. Edward Hallett Carr. *A History of Soviet Russia (Pelican)*. Penguin Books Ltd, 1969. 400 p.
69. Edward Hallett Carr. *Foundations of a planned economy, 1926-1929*. London: Macmillan, 1969.
70. Edward Hallett Carr. *Foundations of a planned economy, 1926-1929*. London: Macmillan, 1969. 51 p.
71. Gregory P. R. *Comparative economic systems*. 6th ed. Boston: Houghton Mifflin Co., 1999. 502 p.
72. *History of Soviet Russia: The Foundations of a Planned Economy, 1926-29 Pt.4*. Macmillan, 1969. 468 p.
73. Hughes J. *Stalin, Siberia and the Crisis of the New Economic Policy*. Cambridge University Press, 2009. 265 p.
74. Lewin M. *Russian peasants and Soviet power: A study of collectivization*. London: Allen and Unwin, 1968. 539 p.
75. Nove A. *An Economic History of the USSR*. Penguin (Non-Classics), 1990. 448 p.
76. Nove A. *The Soviet Economy*. London: George Allen & Unwin, 1977. 404 p.
77. Robert Charles Tucker. *Stalin: As revolutionary 1879-1929*. London: Chatto & Windus, 1973. 519 p.
78. Robert Charles Tucker. *Stalin in power: The revolution from above, 1929-1941*. New York: Norton, 1990. 707 p.
79. Robert William Davies. *Industrialisation of Soviet Russia 1: Socialist Offensive: The Collectivisation of Soviet Agriculture, 1929-30*. Palgrave Macmillan, 1989. 491 p.
80. Stephen F. Cohen. *Rethinking the Soviet experience: Politics and history since 1917*. New York: Oxford University Press, 1985. 222 p.

81. The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization. Oxford University Press, USA, 1989. 302 p.
82. Thorniley D. The Rise and Fall of the Soviet Rural Communist Party, 1927–39. London: Palgrave Macmillan UK, 1988. 51 p.
URL: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-19111-6>
83. War against the Peasantry, 1927-1930: The Tragedy of the Soviet Countryside / V. P. Danilov et al. Yale University Press, 2008. 464 p.

Резюме

Робота присвячена хлібозаготівельній кризі 1927-1928 рр. З'ясовано причини виникнення гострої хлібозаготівельної кризи, її складові та регіональну специфіку. Розкрито методи, що їх використало більшовицьке керівництво для виходу з масштабної кризи. Досліджено механізми посилення політичного тиску на село, форми спротиву селянства, а також роль кризи у радикалізації економічного курсу більшовиків. Значну увагу приділено вивченню наслідків застосування надзвичайних методів на подальшу долю НЕПу.

Ключові слова: хлібозаготівельна криза, НЕП, надзвичайні методи, селянство, репресії, політичний тиск.

The work is devoted to the grain procurement crisis of 1927-1928. It has been found out the causes of the acute grain procurement crisis, its components and regional specifics are determined. The methods used by the Bolshevik leadership to overcome the large-scale crisis are revealed. leadership to overcome a large-scale crisis. The mechanisms of increasing political pressure on the village, forms of peasant resistance, as well as the role of the crisis in the radicalization of the Bolsheviks' economic course. Considerable attention is paid to the study of the consequences of the use of extraordinary methods on the further fate of the NEP.

Keywords: grain procurement crisis, NEP, emergency methods, peasantry, repression, political pressure.

